

MARX 200

Marx öröksége, a munka helyzete
és a felzárkózás lehetősége a globális
kapitalizmusban

Artner Annamária

ESZMÉLET ZSEBKÖNYVTÁR

ARTNER ANNAMÁRIA

MARX 200

Marx öröksége, a munka helyzete
és a felzárkózás lehetősége
a globális kapitalizmusban

Eszmélet Alapítvány
2018

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000702584

© Artner Annamária, 2018
© Eszmélet Alapítvány, 2018

Javított utánn nyomás

ISBN 978-615-80581-2-4
ISSN 2631-0945

Kiadó: Eszmélet Alapítvány, Budapest
Felelős kiadó: Krausz Tamás, az Eszmélet Alapítvány elnöke
www.eszmelet.hu
www.facebook.com/eszmelet

A borító Michael Hughes (Maverick Photo Agency)
fotójának felhasználásával készült.

Olvasószerkesztő: György László és Lugosi Győző
Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett
Technikai szerkesztő: Nagy Éva
Nyomda: Váreg Hungary Kft., Budapest
Felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Tartalom

Bevezető	7
1 Túlhaladott-e Marx?	11
2 A marxi közgazdaságtan alapjai	15
2.1 Fogalmi keretek és módszer	18
2.2 Érték- és pénzülmélet	21
2.3 Ami veszélyes a marxi rendszerben – honnan ered az értéktöbblet?	23
2.4 A marxi egyensúly és a transzformációs probléma	30
2.5 A tőke körforgásának immanens tulajdonságai: növekedés, felhalmozás, válság	37
3 Értetlenség kritikusok	45
4 A marxi közgazdaságtan jelentősége a globális kapitalizmus mozgásformáinak megértésében	52
5 Elnyomódik-e a munkásosztály?	63
5.1 Mit állított Marx?	63
5.2 Mi folyik ma? – A munkásosztály helyzete a globális kapitalizmusban	67
5.3 Elpusztíthatja-e a technológiai fejlődés a bér munkarendszert?	72
5.4 A bizonytalanság kora – A munkásosztály helyzete a „legjöléibb” centrum- kapitalizmusban	79
6 Lehetséges-e felzárkózás? – Függő pályás fejlődés a transznacionális kapitalizmusban Brazília példáján	96
6.1 A módszertani keretek	97
6.2 Gazdaságtörténeti áttekintés	103
6.3 Brazília a globális tőke ciklusok hullámán	108

6.3.1 Tőkefelhalmozás és felzárkózás	109
6.3.2 Belpiaci orientáció, „szociális fejlesztő állam” vagy valami más?	115
6.3.3 A fordulat	117
6.4 A brazil példa általánosítható tanulságai	123
7 Aktuális-e Marx?	126
Epilógus	130
Jegyzetek	133
Hivatkozások	138
Ábrák jegyzéke	147

Bevezető

2018 – Karl Marx születésének 200. évfordulója. 170 évvel ezelőtt, 1848-ban jelent meg *A Kommunista Párt kiáltványa* – Marxnak Friedrich Engelsszel közös, nagy hatású munkája –, amely élvezetes stílusban és könnyen érthetőn fejtette ki a szerzők markáns nézeteit a kapitalizmus kialakulásáról, történelmi szerepéről és pusztulásának elkerülhetetlenségéről. Egy éve pedig, 2017-ben volt 150 éve, hogy megjelent Marx fő műve, *A tőke* (pontosabban annak első kötete), amely tudományos alapossággal tárta fel kortársai – és az utókor – számára a profitcélnak alávetett, totális árutermelés alapvető mechanizmusait. E nevezetes évfordulók szinte fölszólítást jelentenek arra, hogy összegezzük a sokak szerint „rettegett”, XIX. századi tudós, a borzas haja és göndör szakálla miatt a hozzá közel állók által „Szerecsen”-nek hívott Marx munkásságának legfontosabb eredményeit, s rámutassunk arra, hogy ezek mennyiben segítenek bennünket „modern” korunk társadalmi-gazdasági mozgásformáinak megértésében.

Marx már 17 évesen a bonni, majd a berlini egyetem állam- és jogtudományi szakos hallgatója volt. *A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége* című doktori disszertációját húszas éveinek elején, 1839–41-ben írta, s így már 23 évesen a filozófia doktorának mondhatta magát.

Ezt követően a kölni *Rheinische Zeitung* szerkesztőjeként jeleskedett, aminek következményeként 1843

januárjában a porosz hatóságok betiltották a lapot. Marx ezután Párizsban, Brüsszelben, majd egy rövid ideig ismét Kölnben élt (megalapítva a *Neue Rheinische Zeitung*-ot, amely szintén rövid életűnek bizonyult), ahonnan előbb Párizsba, majd onnan is kiutasítva, Londonba kényszerült. Ezekben a forradalmi fellendülést is hozó években, 1843 és 1849 között, a dialektikus materializmus alapjainak és a kommunista mozgalom elméletének kidolgozása mellett már hozzálátott a politikai gazdaságtan tanulmányozásához és saját gazdasági tanainak kifejtéséhez is. E korszakát – a *Kommunista Kiáltványon* kívül – többek között a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, a *német ideológia* (amit Engelsszel közösen írt), valamint a *Tézisek Feuerbachról*, a *filozófia nyomorúsága és a Bémunka és tőke* című munkái jellemzik.

Marx 1850 ősztől visszavonult a *British Museum* olvasótermébe és szisztematikus tudományos kutatómunkába kezdett. Munkáját hallatlanul megnehezítették anyagi gondjai, az emigráció nehéz körülményei, a családi tragédiák (Marxnak hét gyermeke született, akik közül 1851 és 1857 között négyet kellett eltemetni), valamint az, hogy habitusából és elkötelezettségéből adódón a politikai munkát sem tudta feladni (Engelsszel együtt aktív mozgalmi és publicisztikai tevékenységet végzett), illetve pénzkereseti okokból a *New York Tribune* című angol-amerikai napilap tudósítójaként dolgozott. Mindezen nehézségek ellenére, Marx behatón tanulmányozta és kritikailag feldolgozta – a tulajdonképpen közgazdaságtanon kívül – a szociológia, a történettudomány, a kultúrtörténet, sőt a természettudományok sorának (matematika, technikatörténet, agrokémia stb.) eredményeit is.

Tizenhét évi alapos és küzdelmes, sok éjszakázással járó „rákésülés” után, 1867-ben jelent meg fő műve, *A tőke* (első kötete), amely előzményeivel és kiegészítéseivel együtt (*A politikai gazdaságtan bírálatához, Grundrisse, Értéktöbblet-elméletek* stb.) összefoglalja Marx gazdasági tanait. Ezek szervesen illeszkednek történelemfelfogásához és a társadalmi formációkra vonatkozó elméletéhez. Az ezekben foglalt kapitalizmuskritikán alapul Marx kommunizmuselmélete is.

Szigeti Péter (2017) az elméletalkotás kritériumainak és a kapitalista termelőmód specifikumainak meghatározása kapcsán tárja fel Marx korszakos jelentőségét a társadalomelméletben, bemutatva, hogy az egymást kölcsönösen feltételező és ki is záró *tőke és bémunka viszonya* miért és miként sarokköve a marxi elméletnek. Szigeti munkájának mintegy folytatásaként, ez a kis könyv Marx gazdasági tanainak és ezek mai relevanciájának bemutatására vállalkozik, különös tekintettel a munka helyzetére és a fejletlenebb gazdaságok fejlettekhez való felzárkózásának problémájára.

Azért éppen e kettőre, mert ha egyetlen állításban kellene összefoglalni Marx széleskörű társadalomtudományi munkásságát, akkor talán a társadalmi egyenlőtlenségek és a piaci mechanizmusok kapcsolatára lehetne utalni: Marx volt az, aki részben Hegel, részben a klasszikus politikai gazdaságtan művelői (Smith és Ricardo) munkásságára építve, ezeket bővesen továbbfejlesztve, leírta, hogyan termeli újra a tulajdonosi *elkülönültség* általában, és a *tőkés tulajdon különösen* az emberek közötti sokoldalú, de alapjaiban gazdasági jellegű egyenlőtlenségeket.

Mindezek alapján könyvem szerkezete a következő: a marxi társadalomkritikai álláspont és törté-

nelmi materialista módszer időszerűségéről szóló fejezet (1. *Túlhaladott-e Marx?*) után a leglényegesebb elméleti kérdések tisztázása (2. *A marxi közgazdaságtan alapjai*) és a Marxot ért kritikák tárgyalása következik (3. *Ér(t)etlen kritikusok*); ezt követi a marxi tanok adaptálása a globális kapitalizmusra (4. *A marxi közgazdaságtan jelentősége a globális kapitalizmus mozgásformáinak megértésében*), majd a társadalmon belüli legfontosabb osztály-egyenlőtlenségek tárgyalása (5. *Elnyomorodik-e a munkásosztály?*) és a gazdaságok közötti egyenlőtlenségek újratermelődésének bemutatása (6. *Lehetséges-e felzárkózás? – Függő pályás fejlődés a transznacionális kapitalizmusban Brazília példáján keresztül*). Végül, mintegy összefoglalásképpen, újból, de immár pozitívan, feltesszük a kérdést: 7. *Aktuális-e Marx?*

Remélem és kívánom, hogy a Kedves Olvasónak lesz, legyen annyi bátorsága, hogy a nehezebb részen át is velem tart.

1 Túlhaladott-e Marx?²

Amióta a világon győzedelmeskedni látszik a globális kapitalizmus, és az emberi társadalom végső és örök formájának a profitérdekű árutermelés tűnik föl, könnyűvé és ezért aztán divatosná is vált szidalmazni, lesajnálni vagy egyszerűen csak elhallgatni Marx közgazdasági, társadalomfilozófiai tanait. Ez a hozzáállás az idő múltával egyre természetesebbé válik, hisz évről évre fogyatkozik azok száma, akik valaha módszeresen tanulmányoz(hat)ták Marxot a szervezett oktatás keretében és azon túl. Pedig a 2008-as válság megmutatta, hogy nem dőglött oroszlánról van szó: Marx leírása a kapitalizmusról – a visszatérő válságok okán és sok egyéb vonatkozásban – mégiscsak igaznak tetszik, s ezért érdemes rá hivatkozni – legalábbis egy bizonyos pontig. Mindaddig, amíg a tulajdon kérdését nem érintjük. Hogy ezt ne kelljen bolygatni, az álláspontjukat Marx egyes megállapításai is promotáló szerzők sora igyekszik megoldást találni a tőkefelhalmozás szülte társadalmi bajokra, olyan ártalmatlan javaslatokkal, mint például a vagyonadó (Piketty 2014a) vagy a feltétel nélküli alapjövedelem (Vanderbourght – Van Parijs 2017), mintha ezek által megszelídíthető lenne a kapitalizmus, vagy egyáltalán, mintha az ellenpólus nélkülivé vált globális kapitalizmusban ezek általánosan bevezethetők és fenntarthatók lennének.

Thomas Piketty, nem zavartatva magát attól, hogy – mint maga is bevallotta – *A tőke* meghaladta az ő értelmének befogadó képességét (Piketty 2014b), nem habozott Karl Marxnak e fő művéről elnevezni a neve alatt megjelent, mintegy két tucat hallgatója és fiatal kollégája segítségével írt könyvét (*A tőke a 21. században*). Ez, valljuk be, remek marketingfogás a 2008-as válság utáni antikapitalista felhőrdülésben, még ha Piketty rögtön a bevezető fejezetben siet is kiherélni könyve névadó atyjának mondanivalóját. Korunk hőse ugyanis abban látja tanulmányának elsőszámú, fő eredményét, hogy „óvakodni kell bármiféle gazdasági determinizmustól a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket illetően. A gazdagság elosztásának története mindig is mélyen politikai volt és nem lehet csupán gazdasági mechanizmusokra redukálni.”³ Ez bizony megnyugtató a tőketulajdon jogosultságára nézve. Mintha csak Acemoğlu – Robinson (2012) intelmeit olvasnánk arról, hogy a nemzetek azért szegények, mert kormányaik azt akarják, hogy szegények legyenek.⁴ Ilyen egyszerű... Hogy miért születnek unos-untalan olyan emberek a Földre, akik rosszat akarnak a népüknek és ezért még a kormányrudat is meg akarják – és meg is tudják! – kaparintani, azt a szerzők nem firtatják, ami jobb is, mert ha gondolatmenetüket következetesen végigvinnék (ez egyébként dicsőségükre válna), be kellene vallaniuk, hogy számukra nem marad más hátra, mint genetikai, tehát *természeti* okokkal magyarázni a *társadalmi* viszonyokat.

Valójában persze semmi új nincs e mai sztártudósok üzeneteiben:

Az az elképzelés, mintha a nagy politikai színjátékok volnának a döntők a történelemben, olyan régi, mint

maga a történetírás, és ez a fő oka annak, hogy a népeknek e zajos föllépések háttérében csendben lefolyó és valóban előrehaladó fejlődéséről oly kevés őrződött meg számunkra – írta Engels az *Anti-Dühringben* már közel másfél évszázada. (Engels 1974 [1876–1878], 157.)

Marx érdeme, hogy rámutatott a termelőeszközök magántulajdonából következő gazdasági-társadalmi szükségszerűségekre. Ismétlem: arra, hogy ezek a termelőeszközök *magántulajdonából* következnek. Viszont arra is, hogy éppen a termelőeszközök magántulajdona az, ami nem szükségszerű, nem örökkévaló, mindössze *történelmi termék*, a társadalom egy különös formája, az emberiség „gyermekkorának” része, aminek megszűnése az általa szült ellentmondások miatt *szükségszerű*. A magántulajdon tehát megszüntethető, mi több, az egyenlőtlenségek felszámolásához megszüntetendő – és ez természetesen *valóban* politikai lépés. Fent nevezett világhíres szerzők azonban erre az összefüggésre egy szót sem vesztegetnek, nemhogy felhívnák rá olvasóik becses figyelmét.

Persze nem ezekkel a szerzőkkel – s még csak nem is az 1989-es kelet-európai rendszerváltással – kezdődött a kísérlet, hogy a marxi közgazdaságtant hatástalanítsák, s ezáltal elhallgassák a tőkének – az idegen munka felszívására (alkalmazására és kisajátítására) alkalmas termelőeszközök magántulajdonának – *immanensen* (lényegéhez tartozón) egyenlőtlenséget szülő és erősítő hatását. A neoklasszikus közgazdaságtant mintegy másfél évszázada, a Párizsi Kommün körüli időkben alkották meg, azért, hogy kiiktassák a tudományból a nagy klasszikus közgazdászok (Smith, Ricardo) által is vallott, de Marx által tökéletesített

munkaérték-elméletet. Knut Wicksell kendőzetlen megfogalmazásában:

A szocialisták (főleg Rodbertus, de még inkább Marx) kezében az értékelmélet a fennálló rend elleni rettentő fegyverré vált [...]. Egy új és jobban megalapozott csereérték-elmélet megteremtése ezért nemcsak elvont elméleti jelentőségű, de elsőrendű gyakorlati és társadalmi érdek is volt, amelyhez [...] Menger, Jevons és Walras [az ún. „marginális forradalom”, s ezzel a „neoklasszikus közgazdaságtan” atyjai – A. A.] követtek ki az utat.⁵

Az újabb társadalomtudományi irányzatok követőinek jó része hasonló úton jár, amennyiben úgy interpretálja a mai kapitalizmust, hogy Marx gazdasági tanainak még az alapjaival sincs tisztában.

Ezért Marx születésének 200. évfordulójáról megemlékezve, a mai kapitalizmus egyenlőtlenséget szülő mozgástörvényeinek marxi alapokon történő interpretációja előtt, feltétlenül érdemes és kell időt szakítanunk a nagy tudós gazdasági tanainak összefoglalására.

2 A marxi közgazdaságtan alapjai⁶

Ami gyökeresen új és unikális Marx szemléletében, s így megkülönbözteti őt mind a munkásságának alapjául szolgáló klasszikus, mind az őt eltemetni hivatott neoklasszikus tanoktól, az a *következetes és dialektikus történelemszemlélet*. Az, hogy a kapitalizmust az emberi társadalom egy lépcsőjének tekinti, s ezért tulajdonképpen az azt – a termelőerők fejlődéséből szükségszerűen következőleg – meghaladó társadalom perspektívájából látja és láttatja, ahol

[a]z egyik oldalon a termelőerők totalitása áll, [a] másik oldalon e termelőerőkkel szemben áll az egyének többsége, akiktől ezek az erők el vannak szakítva [...]. Az egyetlen összefüggés, amelyben a termelőerőkkel és saját létezésükkel még állanak, a munka, elvesztette náluk az öntevékenységet minden látszatát, és csak úgy tartja fenn létüket, hogy elnyomorítja azt. [A]z anyagi élet maga egyáltalában célként, ennek az anyagi életnek a létrehozása pedig, a munka, [...] eszközként jelenik meg. (Marx – Engels 1960 [1845–1846], 71.)

E kettészakadás (elidegenedés) a totálissá vált termelőerők elsajátításával szüntethető meg, ami csak az egyesülés útján lehetséges. „A modern egyetemes érintkezés nem is sorolható be az egyének alá, csak úgy, hogy valamennyiük alá sorolják be.” Már ez a kissé homályos filozofikus megfogalmazás is éppen

elégge skandalum, ám ráadásul Marx, hogy ne maradjon kétség, még egyértelműen le is szögezi: „Azzal, hogy az egyesült egyének a totális termelőerőket elsajátítják, a magántulajdon véget ér.” (Marx – Engels 1960 [1845–1846], 72.)

Ez a szókimondás igen veszélyes egy társadalomtudósra nézve, bár Marx nem volt félős – ezért is nem törték meg a kontinentális Európában, s nélkülözött annyit Angliában. Pedig Marx tudományos habitusa, amely már 25 évesen jellemezte őt, valójában inkább tiszteletet érdemel, lévén voltaképpen nem más, mint minden tudomány és általában minden, a világra vonatkozó megbízható információk szerzését célzó megismerés alapja, amitől távol áll bármiféle spekuláció és elvi behódolás:

A jövőt megkonstruálni és egyszer s mindenkorra elintézni mindent nem a mi dolgunk, de annál bizonyosabb az, amit jelenleg el kell végeznünk – minden fennálló kíméletlen kritikájára gondolok, kíméletlen kritikára abban az értelemben, hogy nem fél eredményeitől, és éppoly kevéssé a meglevő hatalmakkal való konfliktusoktól. (Marx: Levél M. – R.-hez, 1843. MEM I. kötet, 346.)

Mint A *tőke* I. első kiadásának Előszavából kiderül, Marx tisztában volt vele, hogy „[m]anapság még az ateizmus is enyhe vétek a hagyományos tulajdonviszonyok bírálatához képest”. Ennek ellenére így zárja sorait:

A tudományos bírálat minden ítéletét szívesen fogadom. Az úgynevezett közvélemény előítéleteivel szemben, amelynek sohasem tettem engedményeket, továbbra is a nagy firenzei jelszavát vallom:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!” (Menj utadon, s ne bánd, hogy mit beszélnek!) (A *tőke* I., 10.)

A marxi történelemfelfogás szerint, a társadalmi formák megkülönböztető jegyei, a formációk fejlődése és váltakozása az anyagi termelésnek, vagyis az emberek *termelési viszonyainak* függvényei, amely viszonyoknak a tulajdonviszonyok a „jogi kifejezései” (Marx 1965 [1859], 16). A formációk váltakozásának pedig – a történelem egy periódusában – az osztályok közötti ellentét, az osztályharc a motorja.

Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak a bebizonyítása volt, 1. hogy az osztályok létezése csak a termelés fejlődésének meghatározott szakaszaihoz van kötve; 2. Hogy az osztályharc szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet; 3. Hogy maga ez a diktatúra csak átmenet valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztálynélküli társadalomhoz. (Karl Marx levele Joseph Weydemeyerhez, 1852. március 5-én, MEM 28, 479.)

Gazdasági tanait Marx hosszú kutatómunka után, szisztematikusan, a legegyszerűbb, közvetlenül, empirikusan is megragadható, szemléletes formákból kiindulva, bőséges magyarázat és beszédes illusztráció segítségével fejti ki, lépésről lépésre haladva a bonyolultabb és magasabb elvontsági szintek felé, hogy aztán „visszafelé”, a bonyolultabb fogalmakat, jelenségeket vissza tudja vezetni az alapfogalmakra.⁷ E módszer mind logikailag, mind didaktikailag a legjobb módja egy bonyolult rendszer leírásának és

megértésének – ezért legalább *A tőke* értő elolvasása senki számára nem úszható meg, aki valóban meg akarja érteni a marxi rendszert. Ezt az alábbi összefoglaló sem pótolja, de remélhetőleg meggyőzi arról a Kedves Olvasót, hogy gondosan felépített, konzisztens elméletről van szó, amellyel érdemes foglalkozni, mert „a tőkés termelési mód marxi elméletének immanens zártsága, de a mozgási és fejlődési törvényszerűségei következtében jövőre való nyitottsága nélkül semmiféle térben és időben létezett és létező kapitalizmus nem érthető meg” (Szigeti 2017, 49 – kiemelés az eredetiben).

2.1 Fogalmi keretek és módszer

Szigeti Péter részletesen, más nagy gondolkodók (Weber, van Linden, Braudel) eredményeivel is összevetve bemutatja, hogy velük ellentétben Marx nem csupán fogalmakat alkotott, hanem *elméletet*, amely képes a kapitalista társadalom mozgását, fejlődését leírni és legfontosabb vonatkozásaiban további mozgását előre jelezni. „Marx módszeresen előtérbe állította a genezis kérdését” (Szigeti 2017, 8) – a társadalmi viszonyok keletkezését általában és az eredeti tőkefelhalmozást mint a kapitalizmus alapzatát különösen. Marx szerint ugyanis a termelés formái nem öröktől (természettől) adottak (mint ahogyan azt a klasszikus és később a neoklasszikus polgári közgazdaságtan láttatja), s így nem azok a kapitalista termelési mód kategóriái (áru, tőke, bér munka stb.) sem. Ezeknek specifikus társadalmi jellegük, „társadalmi forma-meghatározottságuk” van. Abszolút jellege egyedül annak van, hogy a termelést mindig a *társadalom rendelkezésére álló munkaidő* szabályozza – de

ennek módja társadalmi formánként különböző. Amíg pedig ez az idő nem kollektív irányítás alapján kerül felhasználásra, addig tere van a gazdasági és szociális ellentéteknek, válságoknak. Engelsnek írja Marx 1868-ban:

Valójában egyetlen társadalmi forma sem akadályozhatja meg, hogy ilyen vagy olyan módon ne a társadalom rendelkezésére álló munkaidő szabályozza a termelést. De ameddig ez a szabályozás nem a társadalomnak a munkaideje felett gyakorolt közvetlen, tudatos ellenőrzése útján megy végbe – ami csak köztulajdon esetén lehetséges –, hanem az áruk árainak mozgása útján, addig a dolog annál marad, amit te már „Deutsch-Französische Jahrbücher”-ben igen találóan megmond-tál (MEM 32. 10.)

– nevezetesen, hogy az érték és a használati érték ellentéte időnként a pusztító túltermelési válságokban tör ki.

Marx ezen a történeti alapzaton vizsgálja *A tőke*-ben a kapitalista termelési mód jellegzetességeit. Az elemzés bázisát az értékelmélet képezi, amely következetesen húzódik végig Marx egész rendszerén, és amelynek megértése nélkül nem érthető meg a marxi értéktöbblet-, növekedés-, egyensúly-, pénz- és válságelmélet, a profitráta csökkenő tendenciája vagy a termelési ár problémaköre sem.

Marx elemzése elsősorban logikai, mert bár széleskörű olvasottságon és empirián, valamint az elődök eredményeinek beható ismeretén és kritikáján alapul, olyan mélyben fekvő, lényegi viszonyokat tár fel, amelyek ebben a formájukban empirikusan nem ragadhatók meg (legfeljebb a felszíni jelenségekből

következtethetünk létükre). Ezzel tisztában volt maga Marx is, olyannyira, hogy éppen annak alapján nevezte „vulgárisnak” a közgazdaságtan képviselőit, hogy nem tudnak különbséget tenni minőségileg különböző dolgok között (mint például a föld, földjáradék, munka), vizsgálódásuk megreked „a közönséges elképzelés számára kézenfekvő”, a lényegi viszonyoknak csak „elidegenült megjelenési formáit” adó szinten, holott „minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék” (A tőke III., 770).⁸

A „bizonyíthatóságnak” ez a nehézsége végigkíséri Marx munkásságának megítélését. Így például a munkán alapuló értékelmélete, amely nem mutatható ki empirikusan – mondjuk, a popperi tudományosság-kritérium szerint⁹ –, hiszen „eddig még egyetlen vegyész sem fedezett fel a gyöngyben vagy a gyémántban csereértéket” (A tőke I., 85), létezése mégis nyilvánvaló, hiszen munka nélkül nincs termék. Mint Marx írja A tőkéről:

[H]a könyvemben nem lenne fejezet az értékről, a valóságos viszonyok általam adott elemzése akkor is magában foglalná a valóságos értékviszony bebizonyítását és kimutatását. Az a fecsegés, hogy az értékfogalmat még be kell bizonyítani, csak a legteljesebb tudatlanságon alapul mind a szóban forgó tárgyat, mind a tudomány módszerét illetően. A gyerek is tudja, hogy minden nemzet felfordulna, ha nem is mondom, hogy egy évre, hanem csak néhány hétre abbahagyná a munkát. Ugyanúgy tudja azt is, hogy a különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömegek a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi összmunka meghatá-

rozott arányokban való elosztásának ezt a szükségességét a társadalmi termelés meghatározott formája korántsem szünteti meg, hanem csak megjelenési módján változtathat, az magától értetődik. (Marx – Engels 1976, 124.)

2.2 Érték- és pénzelmélet

A marxi értékelmélet kulcsa az árutermelő munka *kettős jellege*. Ennek feltárása kizárólag Marx érdeme. Mind az őt megelőző, mind az őt követő gazdaságtanelméletek adósak maradtak a használati érték és csereérték (érték), illetve az ezeket létrehozó konkrét munka és absztrakt (elvont) munka megkülönböztetésével.

Könyvemben a legjobb: 1. a munkának mindjárt az első fejezetben kiemelt kettős jellege annak megfelelően, hogy a munka használati értékben, vagy csereértékben fejeződik ki (ez az alapja a tények egész megértésének); 2. az értéktöbbletnek a maga különös formáitól, a profittól, a kamattól, a földjáradéktól stb. független tárgyalása. (Marx – Engels 1956, 131.)

Míg a használati érték társadalmi formációkon átívelő kategória, az érték csak az árucseré világában, a piacra termelt termék esetében létezik. Az elszigetelten, magánmunkaként kifejtett munka *közvetetten* társadalmi jellegű: csak akkor válik azzá, ha azt a társadalom olyanként elismeri azzal, hogy az árut a piacon megvásárolják. A marxi rendszerben minden áru értékét az újraelőállításához társadalmilag átlagosan szükséges munka határozza meg. Az érték tehát az áru belső tulajdonsága – ezt már a klasszikus közgaz-

dászok, Smith és Ricardo is felismerték – nem pedig valami külsőleg rátapadt dolog, mint a vulgáris közgazdászoknál a keresleti-kínálati viszonyok alapján kialakult (a neoklasszikusoknál pedig egyfelől ezzel, másfelől a merőben szubjektív „hasznosság”-gal magyarázott) cseréérték vagy ár. Az áru előállításába fektetett általános munka (emberi izom és agy tevékenysége – munka általában) határozza meg azt az értéket, amely cseréérték (ár) formáját ölti. A használati érték csak hordozója a cseréértéknek egy olyan társadalomban, ahol a termelés célja *nem* a szükségletek kielégítése (használati érték), hanem a tőke gyarapítása (vagyis az érték, illetve az értéktöbblet). A cseréérték az értéknek (és nem a használati értéknek!) *viszonylagos* megjelenési formája (egy kabát = két pár csizma). Az ár (értékmérő) pedig relatív kifejezője az áruban megtestesült munkaidőnek (pl. egy órai [társadalmilag átlagosan elismert] munka = egy dollár).

A ritkaságok (pl. egy érdekes formájú, az eladó által talált fadarab vagy kavics) vagy a monopoltermékek ára (beleértve az egyszer létrehozott, újraelőállításukhoz munkát nem, vagy alig igénylő szellemi termékeket, mint egy szoftver, know-how vagy egy gyógyszer összetétele) kisebb-nagyobb mértékben elszakad értéküktől, de a piaci folyamatokat nem ezek határozzák meg (a verseny miatt egyetlen monopolhelyzet sem lehet tartós).

A marxi rendszer lényege, hogy az árak, jövedelmek szerkezete és változásai az érték változásának következményei. Az érték változását pedig a munka termelékenysége, vagyis a technikai haladás határozza meg. (Megjegyzendő, hogy a technikai változásokat a neoklasszikus egyensúlyi modellek nem

integrálják, azt a rendszerbe kívülről jövő, *exogén* tényezőként kezelik).

A fentiekből következik Marx pénzülmélete is. Eszerint, nem a pénz mennyisége határozza meg az áruk értékét, mert az áruk értéke már eleve adott, ezt a pénz csak *megjeleníti*. A pénz funkciói: értékmérő, csereszköz, forgalmi eszköz, kincsképző. Ez utóbbi, a *kincsképző funkció* mutatja meg legtisztábban, hogy a kapitalista termelési mód célja az önmagában vett gazdagság, és a használati érték az érték alárendeltje. A közvetlen árucserétől eltérően (ahol árut cserélnék árura, tehát aki elad, az vesz is) a pénz jóvoltából az eladás és a vétel *időben elválhat* egymástól, és a pénz kicsapódhat a gazdaságból. Ebben rejlik a válság elvont lehetősége (lesz olyan termelő, akinek az árúját nem veszik meg), és ez világítja meg azt is, hogy a pénzügyi válság csak *megjelenési formája* a gazdasági (túltermelési) válságnak, a hitelezés nem oka, hanem kísérelője, következménye a tőkeértékesülési ciklusoknak. A válságokat nem lehet „megfelelő” pénzügyi szabályozással kiküszöbölni, bár – mint arra Marx pl. a *Peel-törvény* kapcsán rámutat – a nem megfelelő pénzügyi szabályozás lehet okozója pénzügyi válságnak vagy súlyosbítója egy gazdasági válságnak.

2.3 Ami veszélyes a marxi rendszerben – honnan ered az értéktöbblet?

A kapitalizmus az általános árutermelés társadalmá, hol minden áruvá válik, így a munkaerő is, amely azonban különleges áru.

Hogy a munkás állítja elő a tőkés hasznát (az értéktöbblet forrása a munkás meg nem fizetett munkája),

már a klasszikusok (Smith, Ricardo) is felismerték, de ezt csak mint egyenlőtlen cserét fogták fel: a munkás kevesebbet kap, mint a *munkája* értéke (a klasszikusok a munkát tekintették árunak). Marx felfedezése itt az, hogy a munkás nem a munkáját, hanem a *munkaerőjét* adja el (adja bérbe) munkáltatójának, s ennek a munkaerőnek a különleges használati értéke abban áll, hogy *saját értékénél több* érték létrehozására képes, és ezt a termelés során természetesen meg is teszi (e tulajdonsága miatt nevezi Marx a munkaerő megvásárlására fordított tőkereszt, vagyis a munkaerőköltséget *változó* tőkének, jele „v”, szemben a gépekre, anyagokra fordított résszel, amelyek csak saját értéküket képesek átadni a termelés során, értékük tehát konstans, jelük „c”). Léván a munkaerő is áru, értéke ugyanúgy határozódik meg, mint bármely más árué: az újratermeléséhez társadalmilag szükséges munka-idő, ami a *fogyasztásába bekerülő áruk összértékét* jelenti, beleértve a családfenntartásra fordított áruk értékét is. Ezen kívül, a munkaerőáru értéke tartalmaz még egy ún. történelmi-erkölcsi elemet is, amely a változó társadalmi körülményekkel együtt változó fogyasztási nívóhoz igazodik.

A többletmunkát a munkás ellenszolgáltatás nélkül, ingyen engedi át foglalkoztatójának, amit már Smith is *kizsákmányolásnak* nevezett. Fontos leszögezni, hogy Marxnál a *kizsákmányolás nem erkölcsi kategória*, hanem az osztálytársadalmak attribútuma és történelmi koronként változó a formája.

A tőkés megfizeti például a munkaerő napi értékét. A munkaerő használata, éppúgy, mint bármely más áru használata, például egy lóé, amelyet egy napra bérel, arra a napra tehát őt illeti meg. Az áru vevőjét megilleti az

áru használata, és a munkaerő birtokosa valóban csak az általa eladott áru használati értékét adja oda, amikor munkáját odaadja. Attól a pillanattól, hogy belépett a tőkés műhelyébe, munkaerejének használati értéke, tehát használata, a munka, a tőkésé. (A *tőke* I., 175.)

Vagyis: a munkás által adott hasznosság több használati értékben testesül meg (az általa előállított értéknek megfelelő használati értékek mennyisége nagyobb), mint amennyit ő a munkaerejének használatáért cserébe kapott béren meg tud vásárolni.

Fontos itt felhívni a figyelmet még egy nagyon gyakori félreértésre, ami szerint a *kizsákmányolás* alacsony bérekkel társul. Remélhetőleg a fentiekből világos: a *kizsákmányolás* ténye (tehát a többletmunka kisajátítása) nem függ a bér nagyságától, de még a *kizsákmányolás* fokát sem a bér nagysága határozza meg. A *kizsákmányolás* foka egy arányszám az értéktöbblet (terméktöbblet vagy nyereség) és a munkaerőnek juttatott érték rész (mai szavakkal: bér + járuléka + egyéb munkáltatói juttatások, vagyis a teljes munkaerőköltség) között. Egy magas bérű munkást tehát akár jobban *kizsákmányolhat* munkáltatója, mint alacsonyabb keresetű társát, illetve a bér növekedésével nem feltétlenül csökken, sőt akár még nőhet is a *kizsákmányolás* rátája.

Ha a felhalmozás előrehaladása csökkenti is a változó tőkerész relatív nagyságát, ezzel semmiképpen sem zárja ki abszolút nagyságának növekedését. (A *tőke* I., 583.)

Emlékeztetünk rá, hogy Marx megkülönböztette a tőke alkotórészeit az értékalkotásban játszott szerepük alapján: állandó tőke (csak saját értékét adja át,

„c”, ami lehet állótőke pl. gép, vagy forgótőke pl. alapanyag), változó tőke (új értéket hoz létre, saját értékénél nagyobb, jele „v”), az értéktöbbletet (*Mehrwert*) pedig „m”-mel jelölte. Ekkor az *értéktöbbletráta*, vagy más néven, a *kizsákmányolási ráta*:

$$m' = \frac{m}{v}$$

Ettől eltér a *profitráta*, ami Marxnál a termelésben lekötött tőkére (a tőkés által a termelésre megelőlegezett össztőkére) vetített profit:

$$p' = \frac{m}{c+v}$$

Fontos leszögezni: a tőkés számára csak a *profitráta* az érdekes, az *értéktöbbletrátával* nem foglalkozik, ahogy a munkás számára a bér az érdekes, ezért az *értéktöbbletrátával* (kizsákmányolásának mértékével) ő sem foglalkozik. Marx, a munkaérték-elmélet logikájának megfelelően, a munkanappal (munkaidővel) hozta összefüggésbe a kizsákmányolást, és megkülönböztette az *értéktöbblet-termelés* ún. relatív és az abszolút módozatait. Ezek alkalmazására (a kizsákmányolás fokozására) a tőkést a konkurencia kényszeríti. Vagyis előbb-utóbb még a legjobb szívű tőkés is kénytelen ehhez folyamodni – különben vállalkozása csődbe megy, s még annyi munkásnak sem tud megélhetést biztosítani, mint addig tette. Az *abszolút értéktöbblet* a munkaórák számának vagy intenzitásának növelésével érhető el (ekkor a munkás több munkát végez ugyanakkora bérért), a *relatív értéktöbblet-termelés* pedig a munka termelőerejének

fokozásával (a technológia fejlesztésével, „gépesítéssel”) áll elő. Ez utóbbi, a piacon elsőként alkalmazva, időlegesen extraprofitot biztosít a tőkésnek, mert a társadalmilag átlagos szint alá csökkenti egyéni költségeit. Az újítás elterjedésével azonban, amikor a termelékenység mindenütt egyaránt megnövekedett, csökken az átlagos profitráta (így az újítóé is – erre a 2.5. fejezetben még visszatérünk, lásd 2. *ábra*), hiszen a technológia élőmunkát vált ki, és ezzel csökken az egységnyi befektetésre jutó hozzáadott érték, benne a profit. Hacsak nem sikerül a bér arányát kellőképpen leszorítani az új értékben.

Mindjárt világos lesz ez, amint a *profitráta* képletében mind a számlálót, mind a nevezőt elosztjuk „v”-vel:

$$p' = \frac{\frac{m}{v}}{\frac{c}{v} + \frac{v}{v}} = \frac{\frac{m}{v}}{\frac{c}{v} + 1}$$

Marx a nevezőben lévő $\frac{c}{v}$ hányadost (az állandó és változó tőke, vagyis a gépekre, anyagokra stb. és a munkásokra előlegezett tőke egymáshoz viszonyított arányát) a tőke összetételének nevezte, amely köznapin nyelven szólva, a gépesítettség, a technológiai fejlettség fokát fejezi ki. Marx, körültekintően és egy sebész pontosságával járva el, megkülönböztette a tőke *technikai* és *értékösszetételét*: az előbbi azt mutatja meg, hogyan aránylik a termelésbe vont termelési eszközök tömege az alkalmazásukhoz szükséges munkamennyiséghez (egyszerűen szólva, hány gép jut egy munkásra), az utóbbi pedig a gépek összértéke és az alkalmazott munkásoknak juttatott értékresz ará-

nyával egyenlő. Marxnak még arra is volt gondolja, hogy „szerves”-összetételként különböztesse meg azt a tőkeösszetételt, amelynél az értékösszetétel a technikai összetételt és annak *változásait* tükrözi (tehát nem csak azt, hogy a tőkés alacsonyabb bérű munkásokat foglalkoztat ugyanazzal a technológiával). (Lásd *A tőke* I., 573.) A szerves összetételnek Marx növekedésméleletében is jelentősége van.

A profitráta így átalakított képlete világosan megmutatja, hogy a technológiai fejlődés (amely növeli a nevezőben lévő szerves összetételt) a profitráta csökkenése irányába hat, amit csakis a kizsákmányolás fokának (a számlálónak, $\frac{m}{v}$) a növelése kompenzálhat. A kizsákmányolás fokozása, mint mondtuk, bekövetkezhet a munkanap meghosszabbításával, a munkaintenzitás növelésével (ezek mindegyike a leadott munkamennyiséget növeli, vagyis fizetetlen túlmunkát rejt magában), vagy pedig úgy, hogy a munkaerő értéke csökken, mert a fogyasztásába kerülő termékek értéke csökken (lásd *A tőke* I., 296). Napjainkban az abszolút értéktöbblet-termelés eszközei még az alacsonyabb bérű országokba való termelés-kitelepítés, vagy az olcsó (pl. bevándorló) munkaerő alkalmazása – amelyek az egységnyi (egy munkaórára jutó) „v” csökkentését jelentik.

Fontos még megjegyezni azt is, hogy Marx tisztában volt azzal, hogy az érték nem határozhatja meg közvetlenül az árakat, hiszen az egyes ágazatokban a tőke szerves összetétele eltérő, ami különböző profitrátát eredményezne, s hogy ez mégsem így történik, az a tőkeáramlásnak köszönhető: a tőke az alacsonyabb profitrátájú ágazatokból a magasabb profitrátájú ágazatokba áramlik, míg végül a profitráták kiegyenlítődnek. (Ebből is látszik, hogy a tőkeáram-

lást szabaddá tévő neoliberális gazdaságpolitika a tőke lételeme, ennek leváltását követelni a kapitalizmus keretein belül szemfényvesztés.) A befektetett (lekötött) tőkére vetített átlagprofitrátával adódik az ún. „termelési ár”, amely Marx szerint az ár valódi vonzáspontja.

A termelésiár-elmélet kiválóan alkalmas ma is a kis- és a nagytőkék közötti ellentétek reálgazdasági okainak leírására: a fejlettebb technológiájú vállalatok (így különösen a transznacionális vállalatok) értéktöbbletet vonnak el a kevésbé fejlett, munkaigényesebb termelést folytató kisebb vállalatoktól, beszállítóktól, még akkor is, ha azonos profitrátával dolgoznak, és ez igaz a különbözően fejlett nemzetek közti viszonyra is. A kisebb szerves összetétellel dolgozó tőkék ugyanis aránylagosan több munkát alkalmaznak, ami több hozzáadott értéket és értéktöbbletet is jelent, de ennél ők kevesebbet rakhatnak zsebre, mert az átlagprofitrátába belejátszik a nagyobb szerves összetételű, tehát aránylagosan kevesebb munkát alkalmazó (termelékenyebb) tőkék kisebb hozzáadott értéke és értéktöbblete is. Ez utóbbiak viszont, éppen fordítva, több értéktöbbletet realizálhatnak, mint amennyit ők valójában előállítanak.

Itt érdemes röviden kitérni az ún. transzformációs problémára. Bár kétségtelen, hogy a következő fejezet – anélkül, hogy az általános iskolában mindenki által elsajátított négy matematikai alpműveleten jottányit is túlmenne – némi koncentrációt igényel a Kedves Olvasótól, szívből ajánlom mindenkinek, hogy vegye magának a fáradságot az itt leírtak megértéséhez, mert ez az egyetlen mód ahhoz, hogy megbizonyosodjon Marx tudományos módszerének alaposságáról.

2.4 A marxi egyensúly és a transzformációs probléma

Marx két nagy árutermelő osztályt különböztetett meg, a termelési eszközöket gyártó I. osztályt és a fogyasztási cikkeket gyártó II. osztályt. Ez olyan leegyszerűsítés, ami ugyan nem fedi le az egész társadalmi újratermelést (amiben nem csak produktív és nem is csak árutermelő munka folyik), de tökéletesen megfelel a tőkés módon folyó termelés folyamatainak vizsgálatakor, és kiválóan alkalmas a tőkeáramlással járó értéktöbblet-újraelosztási folyamatok általában vett megértésére. Így egyszerű újratermelés esetén (amikor a tőkések az egész értéktöbbletet elfogyasztják, pótlólagos beruházásokat nem eszközölnek) az I. osztály termelése a már ismert betűjelekkel:

$$T_1 = c_1 + v_1 + m_1$$

a II. osztályé pedig

$$T_2 = c_2 + v_2 + m_2$$

Ha a gazdaság egyensúlyban van, az adott évben előállított minden termék gazdára lel, ami azt jelenti, hogy megvesznek minden termelési eszközt és minden fogyasztási eszközt is. Ebből az következik, hogy a termelési eszközöket gyártó I. osztály össztermelésének egyenlőnek kell lennie az I. és a II. osztály által használt termelési eszközök értékével, a fogyasztási cikkeket gyártó osztálynak pedig annyit kell termelnie, amennyi az I. és a II. osztályba tartozó munkások és tőkések fogyasztása.

Vagyis:

$$c_1 + v_1 + m_1 = c_1 + c_2$$

és

$$c_2 + v_2 + m_2 = v_1 + m_1 + v_2 + m_2$$

Elvégezve az egyszerűsítéseket mindkét egyenletből azt kapjuk, hogy az egyensúly feltétele:

$$c_2 = v_1 + m_1$$

Bővített újratermelés esetén, amikor a tőkések az értéktöbblet egy részét újra beruházzák, tehát részben gépekre és anyagokra (m_c), részben új munkásokra (m_v) költik, és csak a maradékot fogyasztják el (m_p), az egyensúlyi feltétel a következő lesz:

$$v_1 + m_{vt} + m_{ft} = c_2 + m_{ct}$$

Marx lépésről lépésre, az egyszerűbb esetek felől a bonyolultabbak felé haladva fejtette ki mondanivalóját. Így amikor számpéldát hozott, a tőkés termelés egyensúlyi feltételét értékalapú árakra írta fel. Munkáját nem fejezte be (már A tőke II. és III. kötetét is Engels rendezte sajtó alá), illetve akkoriban nem is törődött vele a szakma, így nem részletezte, mindez hogyan változik termelési árakon számolva. Ugyanakkor azonban leszögezte, hogy az egyensúlyi feltétel a termelési árak esetén is ugyanez, és a termelési árak összege – természetesen – egyenlő kell legyen az összértékkel.

Ebből nagy kalamajka lett, mert az értékalapú termelési képleteket átírva termelési ár (vagyis átlag-profit) alapúra, az egyensúlyi feltételek nem teljesül-

nek és/vagy a termelési árak összege nem egyenlő az értékösszeggel. Ezt nevezték el „transzformációs problémának”, és ennek alapján vetették el sokan a marxi egyensúly-elméletet, mint önmagán belül ellentmondót. Azonban ismét bebizonyosodott, hogy Marx bírálói nem állnak azon az intellektuális szinten, mint Marx. A hibát ugyanis az átszámítást végzők követték el azzal, hogy a két termelési osztály között az értékalapú árak alapján elosztott tőke és munka (tehát a tulajdonképpeni kiindulópont) szerint adódó termelési szerkezetre akarták ráhúzni a termelési árakkal felírt egyensúlyi feltételt, magyarul nem vették figyelembe, hogy a termelési árak éppen azért alakulnak ki, mert a tőke áramlik, tehát *máshogy* oszlik el a két ágazat között, mint értékalapú árak esetén tenné.

Valójában nincs itt semmiféle ellentmondás, az egyensúlyi feltételek termelési ár esetén is érvényesülnek, csak nem a tőkeáramlás előtti, hanem az annak következtében előállt tőkeelosztással kell számolni. Ezt az egyszerű újratermelésre hozott szám példával szemléltetjük.

Mint a táblázatból jól látható, a termelési árra való áttéréssel (a tőkeáramlással, amit az elérhető legnagyobb profitráta motivál) a lekötött (befektetett) tőke, a termelési érték és az értéktöbblet makroszinten nem változott, és nem változott az egyes osztályokon belüli szerves összetétel sem, viszont változott a tőke eloszlása a két ágazat között, s ezzel makroszinten megváltozott az állandó tőkére („c”) és a munkára („v”) kiadott tőke aránya is, ami megváltoztatta a realizált értéktöbblet (profit) eloszlását a két osztály között valamint a két osztály kizsákmányolási rátáját is: a tőkeintenzívebb (nagyobb $\frac{c}{v}$ -vel bíró) termelést folytató osztály kizsákmányolási rátája nőtt, a munkain-

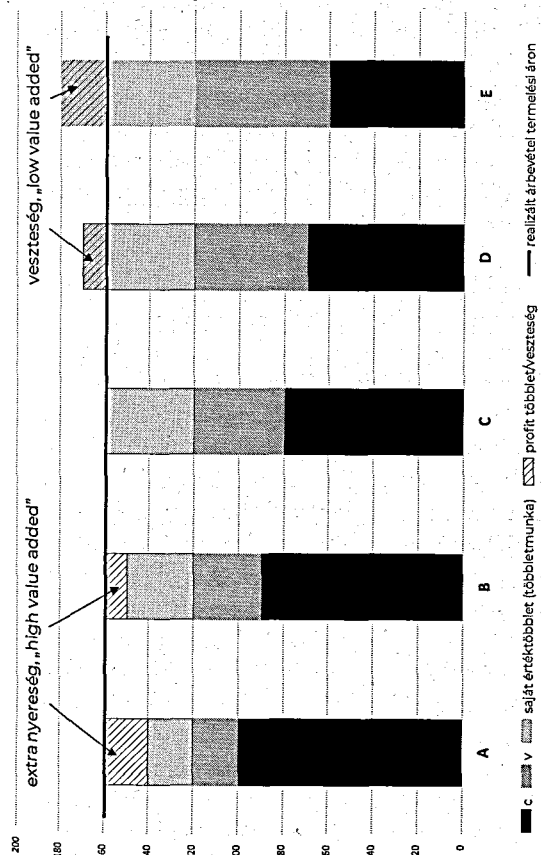
A marxi egyensúly értékalapú árakon - a tőke eloszlása áramlás előtt

	c	v	m	T	p' (%)	Egyensúly (v+m-c)	lekötött tőke (c+v)	$\frac{c}{v}$	$\frac{m}{v}$ (%)
I. osztály	6 000,0	1 000,0	1 000,0	8 000,0	14,3	0,0	7 000,0	6,0	100,0
II. osztály	2 000,0	1 000,0	1 000,0	4 000,0	33,3	0,0	3 000,0	2,0	100,0
összesen	8 000,0	2 000,0	2 000,0	12 000,0	20,0	0,0	10 000,0	4,0	100,0
Az átlagprofit „rátütemése” az értékalapú tőke-eloszlásra - a „transzformációs probléma”									
	c	v	m	T	p' (%)	Egyensúly (v+m-c)	lekötött tőke (c+v)	$\frac{c}{v}$	$\frac{m}{v}$ (%)
I. osztály	6 000,0	1 000,0	1 400,0	8 400,0	20,0	4 000,0	7 000,0	6,0	140,0
II. osztály	2 000,0	1 000,0	600,0	3 600,0	20,0	0,0	3 000,0	2,0	60,0
összesen	8 000,0	2 000,0	2 000,0	12 000,0	20,0	4 000,0	10 000,0	4,0	100,0
A marxi egyensúly termelési árakon - a tőke eloszlása áramlás után									
	c	v	m	T	p' (%)	Egyensúly (v+m-c)	lekötött tőke (c+v)	$\frac{c}{v}$	$\frac{m}{v}$ (%)
I. osztály	5 660,4	943,4	1 320,8	7 924,5	20,0	4 000,0	6 603,8	6,0	140,0
II. osztály	2 264,1	1 132,1	679,2	4 075,5	20,0	0,0	3 396,2	2,0	60,0
összesen	7 924,5	2 075,5	2 000,0	12 000,0	20,0	4 000,0	10 000,0	4,0	100,0

Forrás: a szerző saját készítése

tenzívebbé (kisebb $\frac{m}{v}$) csökkent. Mivel a tőke a technikailag fejlettebb, tehát a kevesebb munkát alkalmazó területről a munkai igényesebb területek felé áramlott, a társadalmi összetőke nagyobb részét adták ki bérre és kisebb részét állandó tőkére, mint korábban. Ezzel a társadalmi összetőke szerves összetétele csökkent (4-ről 3,8-ra) és csökkent a társadalmi szintű kizsákmányolási ráta is (100 százalékról 96,4 százalékra). Szépen látszik az is, hogy a tőkeintenzívebb termelést folytató osztály értéktöbbletet vont el a munkaintenzívebb termelést folytatótól (320,8 egységnyi). Általánosítva a példa illusztrálja azt is, hogyan von el értéktöbbletet a technikailag fejlettebb tőke a fejletlenebbtől. Ahogy Ernest Mandel (1990) fogalmazott: az egy ország által adott időben előállított érték az alkalmazott munka mennyiségétől függ; a verseny és a tőkeáramlás csak újraosztja ezt az értéket az értéktöbbletnek a tőkék közötti újraelosztása révén.

Mindennek illusztrálására, a Kedves Olvasó kedvéért, a megértés segítése végett készítettem az 1. ábrát, ahol öt különböző szerves összetételű vállalat tőkeösszetétele, saját maga által megtermelt értéktöbblet és az átlagprofit alapján kialakult piaci áron realizált tényleges többlet (profit) látszik, az egyszerűség kedvéért feltételezve, hogy mindegyik ugyanannyi (100) terméket állít elő és tőkéletes a verseny. Az árbevétel így átlagprofit-áron mindegyik vállalat esetében 160 peták. Ez persze csak egy pillanatig lehet így, hiszen az „A” vállalat, a maga extraprofitjából árversenyt kezdeményez és/vagy további beruházásokkal még több terméket állít elő, vagy aktivizálja marketingjét stb. (Erre, vagyis a monopolizáció kérdésére a következő alfejezetben, a profitráta süllyedő tendenciája kapcsán még visszatérünk.)

1. ábra Értékelosztás a különböző szerves összetételű piaci egységek között

Forrás: a szerző saját készítése

Az „A” és „B” vállalatok extraprofitot realizálnak (még akkor is, ha az átlagosnál jobban megfizetik munkásaikat), míg az alacsonyabb szerves összetételű, tehát kevésbé automatizált termelést folytató „C”, „D” és „E” vállalat több-kevesebb saját értéktöbbletről kénytelen lemondani, még akkor is, ha munkásait átlagon alul fizeti meg. Ez persze csak egy séma, de kiválóan alkalmas arra, hogy illusztrálja az azonos ágazatban dolgozó, különböző tőke-összetételű (különbözően fejlett) vállalatok, ágazatok közötti vagy akár országok közötti értékelosztást.

Ezzel egyben az is világossá válik, hogy nem szükséges egyenlőtlen csere („felül-” vagy „alulárazás”) a transznacionális vállalatok és a kisebb vállalatok között vagy a fejlett és a fejlődő országok között ahhoz, hogy az előbbieket értéket vonjanak el az utóbiaktól. Sőt, az is világossá válik, milyen félrevezető, amikor a közgazdászok arról beszélnek, hogy „a nagyobb hozzáadott értékű” termelést (vállalatokat, ágazatokat, tevékenységeket) kell támogatni. Ugyanis ezen alapján véve a fejlett technológiákat alkalmazó (nagyobb $\frac{c}{v}$ -vel bíró) termelést értik, ami relatíve kisebb munkaerőigénye miatt éppen hogy *kisebb hozzáadott értékű* tevékenység. Csak azért tűnik nagy hozzáadott értékűnek, mert értéket von el a munkaerő-igényesebb területektől, s ezáltal a nála alkalmazott munka egysége „érdemén felül” nagy értéktermelő képességet mutat: kizsákmányolási rátája az átlagnál nagyobb. A Kedves Olvasó mindezek után remélhetőleg érti: az igazán nagy hozzáadott értékű termelés a kézműves munka és általában azok az ágazatok, amelyek mindenkor kiérdemelték a „hanyagolt” jelzőt (pl. textil-ruhaipar, bőripar, hajóipar stb.). Ha valaki azt vetné ellen, hogy a nagy hozzáadott értékű

tevékenységek azok, ahol jelentős a szellemi munka aránya, akkor emlékeztetek rá, hogy ezt már a munka-érték fogalmánál (a 2.2 fejezetben) tárgyaltuk: az érték az áru újraelőállításához társadalmilag szükséges munka, s a szellemi termékeket (pl. egy szoftver, egy gyógyszer-összetétel, a tömegvonzás tétele vagy az $E=mc^2$) csak akkor kell újra előállítani, ha valaki monopolizálja őket. Értékük tehát nulla – de legfeljebb annak a papírnak, CD-nek vagy adathordozónak az ára, amire ráírnák, plusz annak a munkának az ára amivel ráírnák –, áruk viszont monopolár.

A tőkének éppen ebben rejlik a termelőerőket modernizáló és a modernizációt akadályozó hatása is. Ami az előbbi, a modernizáló hatást illeti: a technikailag fejletlenebb termelők munkáját a társadalom nem ismeri el teljes mértékben, és egyre kisebb mértékben ismeri el, ahogy a technológiai haladás tör előre, s az áru előállításához „társadalmilag szükséges munkaidő” csökken, míg a fejlettebb technológiával dolgozók időt takarítanak meg a társadalomnak, s az ő munkájukat a többiekéből díjazza felül. A visszahúzó hatás pedig ez: bár a fejlettebb technológia már készen áll, még fűződik érdek a munkaigényesebb termelés fenntartáshoz, mert ott is lehet profitot realizálni – pláne, ha valahogyan még a béreket is le lehet nyomni. Erről a 4. és 5. fejezetben részletesebben is szó lesz.

2.5 A tőke körforgásának immanens tulajdonságai: növekedés, felhalmozás, válság

A fentiekhez szervesen illeszkedik Marx felhalmozás-, növekedés- és válságelmélete. A soha nem szűnő konkurencia a tőkét mindig újabb beruházásra, a

termelékenység fokozására ösztönzi, amivel nő a szerves összetétel, halmozódik a tőkés kezében lévő tőke (személyes gazdagság és termelőeszközök formájában is), és a régi tőkék (technológiák) profittermelő képessége időről időre csökken. E tőkék tehát „elértéktelenednek”, versenyképtelenné válnak, így a termelés ciklikusan válságokba torkollik.

E folyamatok a maguk logikája szerint hullámmázsonkon keresztül érvényesülő hosszú távú trendeket (*tendenciákat*) hordoznak, úgy mint a profitráta súlyyodása, a kizsákmányolás fokozódása, a tartaléksereg képződése, a pauperizmus fokozódása, valamint a termelőerők „feltétel nélküli” fejlesztésére irányuló állandó tendencia, aminek ellene hat a tőke értékének megőrzésére/növelésére irányuló tartós törekvés (hiszen a tőke eléréktelenedése veszteséget jelent tulajdonosa számára).

[A] tőkés termelési mód a termelőerők abszolút fejlesztésére irányuló tendenciát foglal magában, tekintet nélkül az értékre és a benne foglalt értéktöbbletre, s tekintet nélkül azokra a társadalmi viszonyokra, amelyek közepette a tőkés termelés végbemegy; másrészt viszont célja a létező tőkeérték fenntartása és a legnagyobb mértékben való értékesítése (azaz ennek az értéknek mind gyorsabb növelése). Sajátos jellege arra irányul, hogy a meglévő tőkeértéket eszközül használja ennek az értéknek a lehető legnagyobb értékesítéséhez. A módszerek, amely révén ezt eléri, magukban foglalják: a profitráta csökkenését, a meglévő tőke eléréktelenedését és a munka termelőerőinek a már megtermelt termelőerők rovására való fejlesztését. (*A tőke* III., 237.)

A tőkés termelési módra, Marx szerint, a növekvő szerves összetétel (az állandó és változó tőke arányának, a $\frac{c}{v}$ -nek a technikai haladást tükröző növekedése) melletti felhalmozás (a munkát megta-
karító technikai haladás) jellemző, ami állandó növekedési kényszert jelent.

[A] munka növekvő termelékenységével az általa elhasznált termelési eszközöknek nemcsak hogy a terjedelme növekszik, hanem értékük terjedelmükhöz képest süllyed. Értékük abszolúte emelkedik, de nem arányosan terjedelmükkel. (*A tőke* I., 583.)

[A]z ösztöke növekvő haladványban történő felhalmozására van szükség ahhoz, hogy adott nagyságú pótlólagos munkáslétszámot szívhasson fel. (*A tőke* I., 589.)

A marxi növekedésméletben tehát a tőkeelemek (c és v) egyenlőtlen növekedése nem okoz egyensúlytalanságot (elégtelen keresletet), és így pl. a bérek növelésével nem is lehet az egyensúlytalanságokat kiküszöbölni. Minden kereslet a tőke kereslete, mert a tőke igényei határozzák meg az alkalmazott munkáslétszámot és annak bérét. Nem az elégtelen fogyasztói kereslet, vagy a „fizetőképesség hiánya” okozza tehát a válságot, bár a válság ilyenként jelenik meg.

Tiszta tautológia azt mondani, hogy a válságok a fizetőképes fogyasztás, ill. fizetőképes fogyasztók hiányából erednek. A tőkés rendszer nem ismer más fogyasztást, mint fizető, kivéve sub forma pauperis (a pauper formájában) vagy a csirkefogót. Az áruk eladhatatlan volta annyit jelent, hogy nem találtak fizetőképes

vevőkre, tehát fogyasztókra (hiszen az árukat végső soron termelő vagy egyéni fogyasztásra vásárolják). Ha pedig ennek a tautológiának azzal akarják a mélyebb megalapozottság látszatát adni, hogy kijelentik, a munkásosztály túlságosan kicsiny részét kapja meg saját termékének, tehát a bajt orvosolni lehetne, ha nagyobb rész jutna neki, következésképpen munkabére növekednék, erre csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a válságokat mindig olyan periódus készíti elő, amelyben a munkabér általánosan emelkedik és munkásosztály realiter [valóságosan] nagyobb mértékben részesedik az évi termék fogyasztásra rendelt részéből. (A tőke II., 373–374.)

(Bár a következő, 4. fejezetben erre még visszatérünk, azonban az idézet végével kapcsolatban már itt meg kell jegyezzük, hogy a tőkeciklusok globalizálódásával a helyzet bonyolultabbá vált: a termelésnek a perifériákon történő extenzív kiterjesztésével a bérek színvonala és az új értékhez mért aránya inkább a periférián nő, míg a centrumban az innovációk és az intenzív fejlődés miatt a munka részesedése inkább csökkenésre hajlamos.)

Mint korábban már szó volt róla, Marx szerint a válság elvont lehetősége abban áll, hogy az adás és a vétel elválik egymástól, így az érték pénz formájában kikerülhet a forgalomból: nem mindenki vesz, aki elad. A válság tehát maga az elégtelen kereslet – ebben a formában jelenik meg –, a kérdés csak az, kinek az elégtelen kereslete és miért. Köztudott, hogy a munkások, akik munkaerejüket adják el, keresetüket tipikusan elköltik (hiszen a munkaerőáru értékét a fogyasztásába bekerülő javak határozzák meg), és már tisztáztuk azt is, hogy az ő keresetüket is a

tőke határozza meg: a munkáson keresztül is a tőkés vásárol. Akkor hát ki lehet az, aki elad, de nem vesz? Nyilvánvalóan csak a tőkésosztály lehet, amely valamiért nem vásárol, azaz nem ruház be. A válság tehát a *tőke elégtelen kereslete*. Ennek oka pedig nyilvánvalóan a *kedvezőtlen profitkilátások* lehetnek, amelyeket a fentiekben elmondottak szerint a konkurencia miatt elértéktelenedő tőkék okoznak.

Nem nehéz belátni, hogy ehhez semmi köze sincs a bérszínvonalnak, illetve a bér új értékhez viszonyított arányának. Ez az arány lehet kisebb vagy nagyobb, a válság elvont lehetőségén ez mit sem változtat, ahogy azon sem, hogy az elégtelen kereslet csakis a tőkétől származhat.

Ezen a helyzeten a hitelezés sem segít, csupán elodázza és a munkásosztály nyakába varrja a válság terhét.

Összefoglalva tehát: a profitkilátások ciklikus romlása a konkurenciának köszönhető, amely állandó innovációra ösztönöz az extraprofit reményében, de amely az „ész cseléhez” méltón (a szándék visszájára fordul az eredményben) az innováció elterjedésével mindenki profitrátáját lerontja, és eközben a már korábban befektetett tőkéket elértékteleníti. Ezek felhalmozódásakor robban ki a válság, s e folyamat vezet a profitráta tendenciális eséséhez.

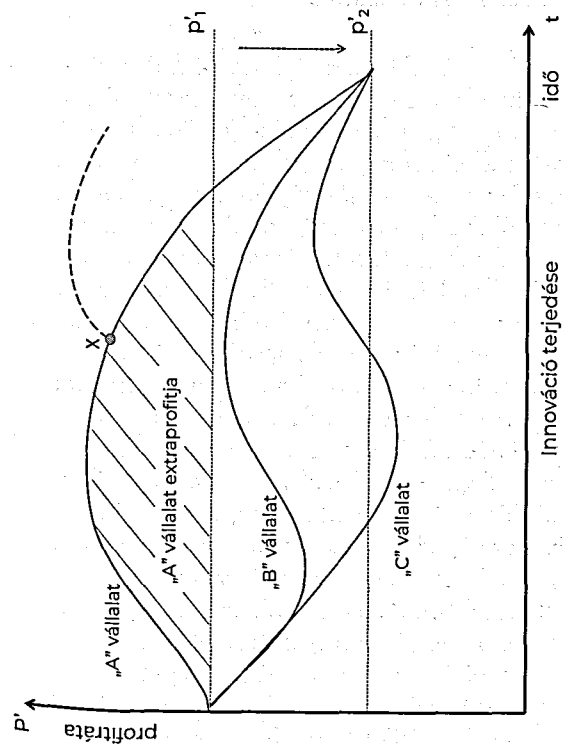
Minthogy az alkalmazott eleven munka tömege az általa mozgásba hozott tárgyasult munka tömegéhez [...] képest állandóan csökken, ezért ezen eleven munka meg nem fizetett és értéktöbbletben megtestesülő részének is állandóan csökkenő arányban kell állnia az alkalmazott össz-tőke értékterjedelmével. Az értéktöbblet tömegének ez az aránya az alkalmazott össz-tőkéhez

alkotja azonban a profitrátát, amelynek tehát állandóan esnie kell. (A tőke III., 204.)

Az általános profitráta tovahaladó süllyedő tendenciája tehát csupán a munka társadalmi termelőereje tovahaladó fejlődésének a tőkés termelési módra nézve sajátosságos kifejezése. (Uo., kiemelés az eredetiben – A. A.)

A profitráta süllyedésének logikáját a delfincsapatra emlékeztető 2. ábra szemlélteti. Amikor az első vállalat (esetünkben „A”) egy innováció révén le tudja szorítani saját egységköltségeit (nagyobb termelékenységű technológiát állít be), akkor a többiekhez képest ugyanolyan piaci árakon is nagyobb nyeresőre (extraprofitra) tesz szert, nő a profitrátája. Ez az extraprofit lehetővé teszi számára, hogy marketinggel, árversennyel stb. piacot hódítson el a többiektől, akiknek így a profitrátája zuhanni kezd (esetünkben „B” és „C” vállalat). Mindaddig, amíg maguk is be nem vezetnek a termelékenységnövelő újítást: előbb „B” vállalat, amely így vissza tudja fordítani profitrátájának esését, és versenyelőnyre tesz szert a többi, még nem innováló vállalattal szemben, majd „C” járja be ugyanezt az utat, aztán sorra a többi – aki nem lép idejében, az kihullik a piacról. A folyamat végén azonban már mindenkinek a fejlett, termelékenyebb technológiája van, amely több állandó tőkét és kevesebb élőmunkát igényel (a $\frac{c}{v}$ nőtt), s ezért kevesebb hozzáadott értéket ad és – hacsak a béreket nem csökkentik arányosan – kisebb profitrátát eredményez ($p'_1 < p'_2$). A profitráta emelését célzó lépés tehát a profitráta csökkenéséhez vezetett.

És hogyan vezethet mindez monopolizációhoz? Úgy, hogy az elsőként innováló vállalat tesz szert a legnagyobb extraprofitra, aminek bázisán még az

2. ábra A profitráta tendenciális süllyedésének Delfin-ábrája
Forrás: a szerző saját készítése

imént leírt innovációs ciklus lefutása előtt, az „X” pontban (lásd 2. ábra), újabb innovációt vezethet be, tovább növelve extraprofitját (közben persze elérték-telenítve és talán alacsonyabb bérű országokba telepítve korábbi technológiáját). Így alakulnak ki a transznacionális vállalatok.

3 Ér(t)etlen kritikusok

A marxi rendszerrel szembeni kritikák, kevés kivétellel, a korszellemet követve és a marxi rendszer ismerete *nélkül* fogalmazódnak meg. Az olyan itt-ott elhangzó kijelentések, miszerint Marxnak „bizonytalan az episztemológiája”, vagy hogy nem foglalkozott az infláció kérdésével, a maguk semmitmondásával talán még nem is ártanak annyit, mint amikor látszólag komoly ellenvetéssel találkozhat a gyanútlan – és tudatlan – olvasó.

A kritikusok leggyakoribb módszerei Marx eredményeivel kapcsolatban a bombasztikus, magabiztos, rövid állítások, amelyek vagy egyáltalán nem igazak a marxi rendszerre, vagy annak félreértésén, félremagyarázatán alapulnak. A kritikák tipikusan a bírált tétel helyének pontos megadása nélkül, implicit módon és/vagy interpretációk alapján fogalmazódnak meg. Az ilyen kritikusok a marxi állításokat vagy mindenestől elvetik, vagy „elmondják róluk elméletük kliséjét, amely a legritkább esetben nyugszik az eredeti anyagon, és többnyire csak az ellenségeik érveiről ad valamiféle képet” (Kühne, idézi Hild 1997).

Lássunk erre néhány példát! A Kedves Olvasó, ha eddig megtisztelte figyelmével írásomat, maga is könnyen rájöhet, hogy mi minden keveredik itt össze: „a marxiánus modell – írja Pogátsa (2015, 7) – a profit egyetlen forrásának a munkát tekintette, a többletérték elosztásában a szociológiai erőviszo-

nyok nála sem játszanak szerepet, az egyes szektorok bér/többszörérték rátája nála kiegyenlítődik". Először is: nem világos, mit ért Pogátsa „többszörérték”-en. A marxi kifejezést, amely angolul *surplus value*, németül *Mehrwert*, a magyar szakfordítás szinte kivétel nélkül „értéktöbbszörérték” fordítja, és ez a tőkésnek jutó értékrészt jelenti. Amin osztozik a tőkés és a munkás, az a „hozzáadott érték” vagy „új érték” (*value added, new value*), tehát a teljes érték, amit a munkás egy munkanap alatt létrehoz, vagy „hozzá ad” az anyagok stb. értékéhez. Így, ha Pogátsa a „többszörérték” alatt az értéktöbbszörértékre gondol, akkor képtelenség annak elosztásáról beszélni, mert az értéktöbbször Marxnál (de a klasszikus közgazdászoknál is, mint Smith, Ricardo stb.) *per definitionem* a bér („v”) feletti többször („m”), tehát már feltételezi az elosztást! Ha viszont Pogátsa szerint a többszörérték netán az új értéket (*new value*) jelenti, amit a munkás munkája hoz létre (v+m), akkor a „bér/többszörérték rátája” ($\frac{v}{v+m}$) a kakukktojás, ilyen rátával ugyanis Marx sosem dolgozott. Ezért talán mégis az értéktöbbszörre („m”) és az értéktöbbszörértékére, más néven a kizsákmányolási rátára gondol a szerző. Ekkor viszont a bökkenő az, hogy az értéktöbbszörérték képlete $\frac{m}{v}$, tehát az értéktöbbször osztva a munkaerőárú értékével (a „bérrel”), és nem fordítva, mint Pogátsa írja („bér/többszörérték”)!

De ez még nem minden. A szerző elmulasztotta megadni, hol állítja azt Marx, hogy az értéktöbbszörérték ($\frac{m}{v}$) kiegyenlítődik. Erről A tőke III. kötetének 169. oldalán ír Marx azzal, hogy ennek előfeltétele a munkások közötti konkurencia és a termelési szférák közti folytonos vándorlásuk – tehát éppen a szociológiai erőviszonyok. De amivel a tőke törődik, az a

profitráta (a lekötött tőkére vetített profit $\frac{m}{c+v}$), hiszen mindegy neki, hogy milyen arányban adja ki tőkéjét állandó és változó tőkére, a lényeg, hogy milyen arányú lesz e beruházás hozadéka. Ha a régi technológiát tudja alacsony munkaerőköltséggel házassítani (tőke-kivétel alacsony bérű országokba) az is jó, de ha új, drágább technológiához kevesebb élőlombmunkára van szüksége (technológiai fejlesztés a magas bérű országokban) az is. Fontos tanulság ez mai viszonyainkra nézve, amikor a gépesítés már a bonyolult szellemi munkát is eléri! Erre a kérdéskörre az 5. fejezetben térünk vissza.

Továbbá kérdés, miből származhat még az értéktöbbször a munkán kívül? Az elosztásból? Lehet valaminek a „forrása” az elosztás? Nyilván nem, hiszen az elosztás nem keletkeztet semmit, mindössze dönt arról, kinek mennyi jut egy már meglévő valamiből. Az értéktöbbször a munkaerőárú értékén felüli rész, és ha történetesen abból is kap valamennyit a munkavállaló, akkor ugyan a kizsákmányolási ráta csökken, de ez nem változtat az értéktöbbször természetén. Ez abban a nem túl gyakori esetben áll fenn, ha a munkaerőárut értékén felül veszi meg a tőkés. Ha ezt nem kompenzálja termelékenység-növeléssel, vagy más termelőegységeiben értéken aluli bérekkel, hamar kiesik a piacról.

Abban igaza van Pogátsának, hogy az új értéken osztozkodás osztályharc – az ő szemérmes megfogalmazásában „szociológiai erőviszonyok” – kérdése, de hogy ez Marxnál ne játszott volna szerepet, az súlyos tévedés. Túllépné e tanulmány kereteit annak bemutatása, milyen körülmények között írta le Marx a felépítmenyi elemek (mint pl. a „szociológiai erőviszonyok”) és azok alapzatának (a gazdálkodás, vagy ha úgy tet-

szik, a többlettermelés módjának) dialektikus viszonyát. Ezért itt most csupán arra szorítkozunk, hogy leszögezzük: 1) ahogy a tőkés osztály, úgy a munkásosztály sem törődik közvetlenül a létrehozott új érték elosztási arányával, mindkettő számára csak a nekik jutó rész nagysága számít (a tőkés esetében még ennek aránya is a befektetett tőkéhez); 2) Marx nemhogy a „többletérték” (helyesen: új érték) elosztásában, de már annak keletkezésében is alapvető szerepet tulajdonít a munkásosztály harcának, mint azt A tőke I. kötetében a munkanap (a többletmunka) lerövidítéseért folyó harc kapcsán bemutatja, felhívva a figyelmet arra, hogy éppen ez kényszeríti a tőkét a relatív értéktöbblet-termelésre, így a technológia fejlesztésére is.

A tőkének e látszólag végleges győzelmével azonban nyomban fordulat következett be. A munkások eddig passzív – bár hajthatatlan és naponta megújuló – ellenállást fejtettek ki. Most hangos és fenyegető gyűléseken tiltakoztak Lancashire-ben és Yorkshire-ben. Az állótóltagos tízórás törvény tehát pusztá szemfényvesztés, parlamenti csalás, és soha nem is létezett! A gyárfelügyelők sürgetően intették a kormányt, hogy az osztályantagonizmus hihetetlen mértékben kiéleződött [...]. Ilyen körülmények között a gyárosok és a munkások kompromisszumot kötöttek. (A tőke I., 273.)

Mihelyt a munkásosztály fokozatosan gyülemlő felháborodása rákényszerítette az államot, hogy a munkaidőt erőszakosan megrövidítse, és mindenekelőtt a tulajdonképpen gyár számára normál munkanapot írjon elő, tehát attól a pillanattól fogva, hogy a munkanap meghosszabbítása útján történő fokozott értéktöbblet-termelés egyszer s mindenkorra lehetetlenné

vált, a tőke minden hatalmával és teljes tudatossággal rávetette magát a géprendszer gyorsított kifejlesztése útján történő relatív értéktöbblet-termelésre. (Uo., 382.)

A relatív értéktöbblet-termelés teszi lehetővé, hogy a hozzáadott érték elosztása a magas bérek mellett is a munka kárára változzék, mint a Pogátsa által is nyomon követett skandináv államokban az 1970-es évek vége óta (lásd pl. Pogátsa 2018).

Thomas Piketty, aki a kapitalizmus nagy válságát követően felerősödő egyenlőtlenség-kritika hullámán, Marx fő művének címével a vitorláján hajózott be a nemzetközi hírnév örvénylő tengerébe, és aki szerint – nota bene! – a meggazdagodás két lehetséges forrása a saját munka és az öröklés,¹⁰ bátorodik kijelenteni, hogy Marx „teljesen elhanyagolta a tartós technológiai fejlődés és az állandóan növekvő termelékenység lehetőségét, amelyek [...] képesek bizonyos mértékben ellensúlyt képezni a magántőke felhalmozásával és koncentrációjával szemben”,¹¹ sőt, szerinte a marxi elmélet „implicite azon a szigorú feltételezésen alapul, hogy a termelékenység növekedése hosszú távon zéró.”¹² Természetesen Piketty sem adja meg, hogy Marx hol állít ilyesmit. Ha sikerült túltennünk magunkat afölötti hitetlenkedésünkben, hogy mind ezt valóban a világ ügyeletes sztárközgazdásza írja, akkor joggal merül fel bennünk a gyanú, hogy Piketty még életében egyetlen sort sem olvasott Marxtól, de legalábbis néhány oldal után letette, és ezt a mulasztását a nemzetközi bestsellerré vált könyvének segédkező számos tanítványával sem pótolta. Voltaképpen – mint fentebb láttuk – Marx éppenséggel a tőkés termelési mód megkülönböztető sajátosságának tartotta a termelőerők „abszolút” és „feltétel nélküli”

fejlesztésére irányuló tendenciát, amely a tőke esz-
köze önmaga értékesítésére, ám egyben – akaratlanul
– önmaga jövedelmezőségének (a profit rátájának) a
csökkentésére is (A tőke III., 237–238). A termelékeny-
ség növekedése pedig még egy közgazdászceleb
kívánságára sem képezhet ellensúlyt a tőkefelhalmo-
zással szemben, mert éppen a termelékenység növe-
lése a leggyorsabb módja a tőkefelhalmozásnak: az
élőmunka kiváltása géppel, vagyis az állandó tőke
(„c”) növelése a változóhoz („v”) képest. Hogy Piketty
ezt nem érti és a levegőbe beszél, az nem Marxról állít
ki rossz bizonyítványt.

Piketty Marx-kritikáját más szerzők alaposan
kivesézték már (lásd pl. Gailbraith 2014, Grassmann
2014, Roberts 2014), ami azonban hírnevén nem ejtett
csorbát. Nem nehéz kitalálni, miért: minden tudo-
mányos elméletet, definíciót és következetességet
nélkülöző nézetei kiválóan alkalmasak arra, hogy
eltereljék a figyelmet a kapitalista társadalom való-
ságos ellentmondásairól. Nem véletlen, hogy a „világ”
(pontosabban a polgári társadalom véleményformáló,
ideológiagyártó és nem mellesleg, profitorientált
könyvkiadása) az ő művét kapta szárnyra és még csak
véletlenül sem egy olyan tudósét, aki könyörtelenül
feltárja a kapitalizmus mai formájának lényegét (pl.
Mészáros, Szigeti vagy Rozsnyai, hogy csak néhány
kiváló magyart említsek, akik közül az első ráadásul
angolul alkotott).

Piketty maga ismerte el egy vele készített interjú-
ban, hogy „nem igazán” olvasta A tőkét, mert az túl
nehéz olvasmánynak bizonyult számára (Piketty
2014b). Mintha Marx éppen őrá (is) gondolt volna,
mikor A tőke első kiadásához írt előszavában megjegyezte: „Persze olyan olvasót tételezek fel, aki valami

újat akar tanulni, tehát maga is gondolkodni akar”
(A tőke I., 6). Az időszakos füzetekben megjelenő
francia kiadás elő- és utószavában pedig így figyel-
meztetett:

[A]z elemzésnek az a módszere, amelyet használtam és
amelyet eddig nem alkalmaztak gazdasági témákra,
eléggé megnehezíti az első fejezetek olvasását [...] nem
tehetek egyebet, mint hogy figyelmeztetem és előké-
szítem rá az igazságot kereső olvasókat. A tudomány-
hoz nem visz széles országút, s csak azok remélhetik,
hogy elérik napsütötte ormait, akik nem riadnak vissza
attól, hogy meredek ösvényeinek megmászása fárado-
ságos. (A tőke I., 23.)

Ahelyett, hogy több szót vesztegetnénk Marx félre-
magyarázóira, lássuk inkább, hogyan használhatjuk
eredményeit korunkban!

4 A marxi közgazdaságtan jelentősége a globális kapitalizmus mozgásformáinak megértésében

Marx legfőbb gazdaságtani eredményeinek felvázolása után most érkeztünk el oda, hogy megvizsgáljuk, mi a haszna mindennek napjainkban.

A kapitalista termelőmód Marx által leírt általános jellemzői a mai, globálissá vált rendszerre is érvényesek, bár nem egy közülük megváltozott, globalizált formában jelentkezik és – részben ezért – empirikusan nehezen kimutatható, illetve vitatott. Ilyen például a profitráta süllyedő tendenciája vagy a munkásosztály „elnyomorodása”. Ugyanakkor a kétségtelenül beigazolódott marxi állítások közé tartozik például a tőke élősködő jellege – s a 2008-as válság óta szembe-szökően látszik, hogy fokozódóan az –, vagy a tőke állandó növekedési, felhalmozódási kényszere, amit a tőke koncentrációjával és centralizációjával kialakuló transznacionális monopóliumok növekvő hatalmában érhetünk tetten, és abban is, hogy mindig minden tőkés kormány legfőbb gondja a gazdasági növekedés. Nyilvánvaló a pénzügyi szektor növekvő jelentősége is, és hogy ez még súlyosabbá teszi a kapitalizmus válságait. „A marxi elmélet megszüntetve megőrzött” politikai-gazdaságtani fejlődéstörvényei közé sorolható még a termelés és elosztás globalizációja, s vele a nemzetek feletti felépítményi elemek kialakulása és uralma (a globális „szuperstruktúra”)

valamint a plurális-demokratikus politikai viszonyok között is az uralkodó osztály érdekeit közvetítő eszmerendszer hegemoniája³³ (lásd bővebben Szigeti 2017), amely a rendszer stabilizálásában tölt be műhatatlanul fontos funkciót.

A globális kapitalizmus elemzéséhez tehát a Marx által adott elmélet egész apparátusára szükség van, enélkül csak zsákutcs vagy hiányos elméletek születhetnek, amelyek a kapitalizmus megszelídíthetőségének illúziójával szolgálnak, és alapjukat a tőke-logika korlátozhatóságának tétele – tehát a tőke-logika meg nem értése – képezi (lásd például a *nem-növekedési elméletet*, a válságok kiküszöbölésére kínált bérnöveledést vagy pénzügyi szabályozást, a munkásosztály elnyomorodásával szemben javasolt *feltétel nélküli alapjövédelmet* stb.). Mintha a felszólítás, hogy az orosz-lán ne egyen húst, bármiféle eredménnyel is járhatna – az efféle ráolvasást gyakorlónak a kiéhezett orosz-lán általi jóízű elfogyasztásán, s az ilyen elméleteknek és művelőiknek a kapitalizmuson karcot sem ejtő *mainstream* tudományosságban való feloldódásán túl.

Nem nehéz belátni, hogy ha a tőkefelhalmozás akadályoztatva van, akkor a termelés megakad, ami munkanélküliség formájában a munkavállalókat is sújtja. Ezért jutott Marx arra a következtetésre, hogy a kapitalizmus bajait csak a kiváltó ok, a termelőeszközök magántulajdona monopóliumának megszüntetésével, a termelőerők társadalmazásával – egy új társadalmi berendezkedéssel – lehet megoldani.

A globális kapitalizmus – Rozsnyai (2002) kifejezésével, a „transznacionális monopolkapitalizmus” – a kapitalizmus egy új szakasza, amelyben az értéktörvény uralma a társadalmi újratermelés felett a globális magántulajdon (a transznacionális vállalatok,

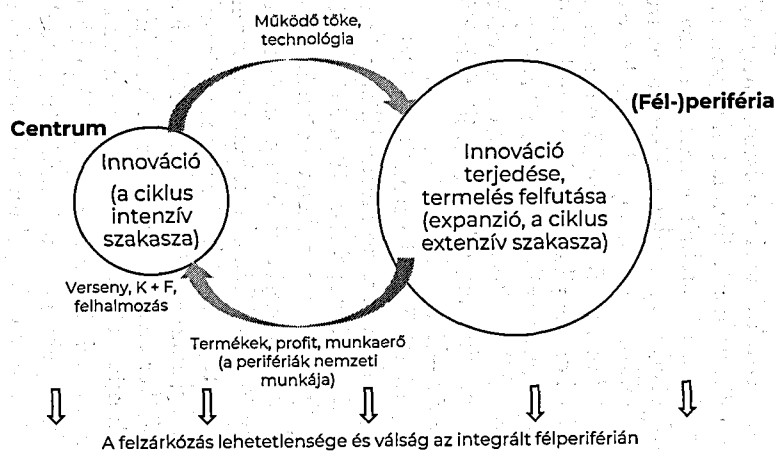
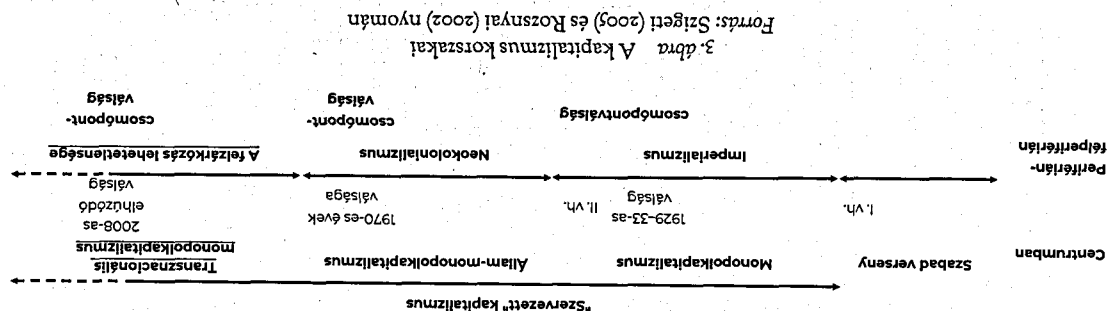
TNC-k) vezetésével valósul meg, a világgazdaság tengelyszerű, centrum–periféria-mintázatú munkamegosztása mentén (Wallerstein 2010): a „globális kapitalizmus a kapitalizmus centrum-országainak óriásvállalatai, a TNC-k és a nemzetközi burzsoázia uralmát jelenti a munkatársadalom és a félperifériák-perifériák felett” (Szigeti 2017, 34). Szigeti (2005) arra is helyesen hívja fel a figyelmet, hogy különböző szakaszaiban a kapitalizmus mindig más arcát mutatta a centrumban, mint a periférián: a szabadversenyes és monopolkapitalista centrum a II. világháborúig mint imperializmus jelent meg a periférián, az azt követő jóléti állami, majd globalizációs korszakához pedig a neokolonializmus valósága társult a fejlődő országokban.

Mindennek tükrében, Rozsnyai és Szigeti eredményeit felhasználva és továbbfejlesztve, a következő szakaszolást javaslom (lásd 3. ábra): a centrumban a szabadversenyes, monopolkapitalista, majd állammonopolista kapitalizmust az 1970-es évek után a transznacionális monopolkapitalizmus váltja fel, s ekkortól – a TNC-k értékláncainak jóvoltából – olyan mértékűvé válik a kapitalizmus „szervezettsége”, hogy a periférián megszűnik az addig is csak korlátozott lehetőség a felzárkózásra. Vagyis szemben az 1970-es évek végéig jellemző időszaktól, amikor az állami beavatkozás segítségével egyes, egyébként is speciális helyzetű nemzeti tőkék fel tudtak növekedni a centrumhoz vagy legalább annak alsó pereméig (mint például a délkelet-ázsiai „Kis Tigrisek”: Tajvan, Szingapúr, Hongkong, Dél-Korea), az 1980-as évektől kezdve a periféria számára beköszöntött „a felzárkózás lehetetlenségének” időszaka. Ugyanis amilyen mértékben kiteljesedik a transznacionális vállalatok

nemzetközi gazdasági-politikai hatása, és visszaszorul az állam a gazdaságból, olyan mértékben épülnek ki, gazdagodnak formailag és szilárdulnak meg azok a globális értékáramlási folyamatok, amelyek révén a centrumtőke le tudja csapolni – mint Marxtól megtanulhattuk, akár egyenlő csere mellett is – a (fél) perifériák nemzeti munkáját.

A transznacionális monopolkapitalizmus korszakát éljük tehát, amelynek hat fő jellemzője a következő (lásd még 6. ábra):

1. A *tőkefelhalmozás globálisan* folyik, ami szorosan összefonódik a finanszírozódás erősödésével (a tőke pénz formájában való kicsapódásával és ezzel likviddé és mobillá válásával). A felhalmozási ciklus törvényszerűen innovációval induló kezdeti, ún. „intenzív” szakasza a centrumban zajlik, ahol a verseny erős, és innováció innovációt követ (szinte folyamatosan indulnak az újabb és újabb ciklusok), miközben éppen a heves verseny miatt a gyártás nagyon gyorsan kikényszerül/kiterjed az alacsonyabb bérű és adójú perifériákra, ahol a termelést felpörgeti. Tehát a tőkeciklus ún. „extenzív” szakasza – a termelés kiterjedése, felfutása, az expanzió – a periférián-félperiférián folyik le, miközben a centrumban már az újabb ciklus intenzív (innovatív) szakasza zajlik (lásd bővebben Rozsnyai 2002). A körforgást a 4. ábra mutatja be. Ez a minta szétteríti, széthúzza a kapitalizmus hatásait, amelyek így gyakran valóságos alapjuktól és közvetlen okuktól elszakítva jelennek meg, vagy egyáltalán meg sem jelennek a világrendszerben gondolkodni képtelen elemzők számára. Gondoljunk pl. az afrikai gyermekmunkára, amelyet az okostelefonok, képernyők stb. gyártásához használt ritkaföldfémek kitermelésében használnak.

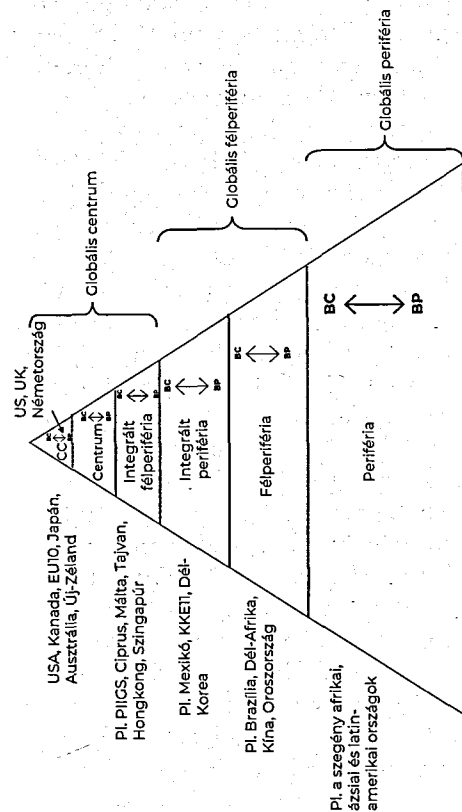

4. ábra A globális tőkeciklus sémája

Forrás: a szerző saját készítése

2. Ez a globális ciklus mindent átható és önmagát erősítő *hierarchiához* vezet: jövedelmi, vagyoni, technológiai, termelékenységi, tudásbeli egyenlőtlenségek társadalmi rétegeken, régiókon és országokon belül és azok között is. A kapitalista világrendszer olyan piramis-fraktálhoz hasonlatos, amely makro-, mezo- és mikrostruktúraiban is tengelyszerű munkamegosztást és hierarchiát hordoz. A centrumon belül egyfelől kikristályosodott a „centrum centruma” (a legfejlettebb és katonailag is legbefolyásosabb országok, élükön az USA-val), miközben a centrumtőke minden korábnál szorosabban magához fűzött és integrált egyes korábbi félperifériákat és perifériákat („integrált perifériák”), amelyek így egyrészt a globális centrum, másrészt a globális félperiféria részévé váltak – lásd 5. ábra.

3. A termelést a TNC-k vertikális értékláncokba szervezik, amiken keresztül leányvállalataiktól és beszállítóiktól a központba szívják a világ legkülönbözőbb tájain előállított értéket, vagyis nemzeti munkát. Kiválóan bizonyítják ezt többek között Szalavetz (2013) empiriával is alátámasztott kutatásai. Az értékelés egyúttal jár az „áthárítási mechanizmusok” (Artner 2003, 2014) működésével: a perifériák csak az „uraságtól levetett”, másod-, harmadvonalú technológiákhoz jutnak hozzá, béreik a centruméhoz képest nyomottak, bár az extenzív periódusok alatt növekvők, tőkeéhségük miatt inflációra és eladósodásra hajlamosak és a spekuláció könnyű prédái, ugyanakkor olcsó áruikat a centrumba exportálva hozzájárulnak a centrumtőke termelési költségeinek, ezen belül főleg munkaerőköltségének leszorításához. Ez a folyamat a *munkaerőáru értékének globális kiegyenlítődése* irányába hat.

5. ábra A transznacionális monopokapitalizmus hierarchiája

Jelmagyarázat: CC: a globális centrum centruma, PIIGS: Portugália, Írország, Olaszország, Spanyolország, KKEU: a közép- és kelet-európai ország, EU10: az Európai Unió 10 legfejlettebb állama, BC: Belső centrum – az éltek, BP: Belső periféria és félperifériák – bérből, fizetésből élők, nyugdíjasok többsége, munkanélüliek, szegények

Forrás: a szerző saját készítése

4. A globális tőkeértékesülés ugyan beindítja és vezérli a perifériák fejlődését, növekedését, de ellehetetleníti tényleges felzárkózásukat a centrumországokhoz, amit a polgári közgazdaságtan jelenségszinten a „közepes jövedelmi csapda” (*middle income trap*) fogalmával ír le, de megmagyarázni nem tud (lásd Sőreg 2017). Ebben közrejátszik az is, hogy a perifériák bekapcsolása a globális tőkeciklusba felhajtja béreiket, s ezzel csökkenti versenyelőnyüket.

5. Mindez oda vezet, hogy a *válságjegyek felhalmozása a perifériákon* folyik, illetve a válság terheit a centrum könnyen átviszi a perifériákra, akár úgy, hogy exportálja oda a tőkét (elavult technológiát), vagy akár úgy, hogy éppen akkor nem teszi ezt, amikor a perifériának a legnagyobb szüksége lenne rá (elégg csak az eurózá válságra, különösen a görög esetre gondolnunk). Ez tovább fokozza a mindenoldalú egyenlőtlenségeket és a periféria függését.

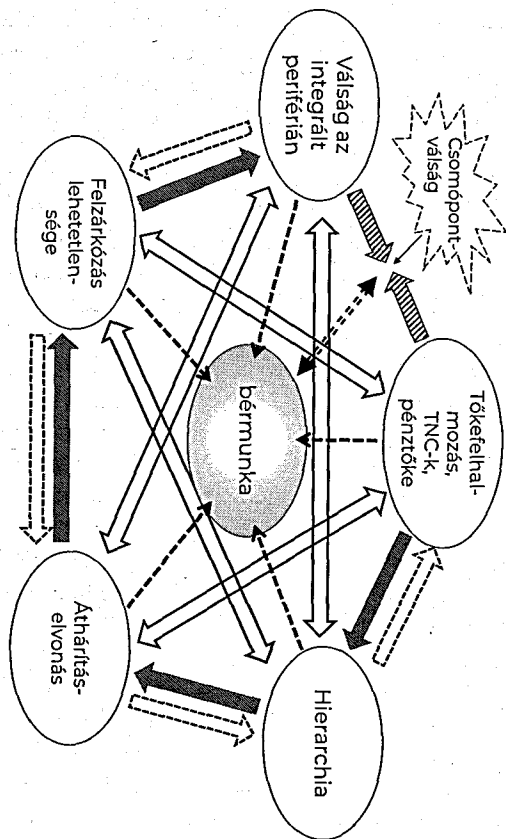
6. E folyamatok kölcsönösen erősítik egymást, és mindegyik a *(bér)munkát terheli* és a bér munka válságának irányába hat. Ezt mutatja az ifjúsági munkanélküliség, illetve az inaktív (se nem dolgozó se nem tanuló, se munkát nem kereső – ún. NEET⁴) fiatalok számának növekedése, az atipikus foglalkoztatási formák (úgy mint részmunkaidő, határozott idejű szerződések, szerződéses foglalkoztatás, zéró-hour szerződések, „gig”-economy stb.) terjedése és ezek nyomán a *prekariátus* (a legbizonytalanabb helyzetű társadalmi rétegek) gyarapodása. (Erről az 5. fejezetben szólnunk részletesebben.)

A globális tőkeértékesülés körforgása mindaddig zajlik, amíg az egész termelést meghatározó technológiai paradigma ki nem merül, és a rendszer mind gazdasági, mind a hozzá tartozó intézményi struktú-

rakkal együtt válságba nem fut (részletesebben lásd Artner 2014). Az ilyen válságot hívja Rozsnyai (2002), Hegel után szabadon, „csomópontválságnak”, utalva arra, hogy minőségi ugrásnak kell bekövetkeznie: vagy formát vált a kapitalizmus („belső” ugrás) vagy egészen új társadalmi rendszer születik. Ilyen válságban vagyunk most is, amikor a csomópontválságtól a centrum nem képes megszabadulni, lévén a válságot saját integrált perifériáján halmozta fel (lásd Artner 2017) – a leírt folyamatot a 6. ábra szemlélteti.

A kapitalizmus láthatóan nem tud formát váltani, még mindig azt a neoliberális, a transznacionális tőkeérdek által vezérelt utat járja, mint 2008-ig. Az új rendszer létrejöttének, a kapitalizmus meghaladásának lehetősége és igénye tehát fennáll – ám új társadalmi rendszerek nem szoktak békésen születni. A háború már mindenesetre itt van: Európában (Ukrajna) és a Közel-Keleten (Szíria) „forrón”, „hideg” formában a Távol-Keleten (Észak-Korea és az USA szembenállása), illetve Oroszország és az USA fegyverkezési versenyében és a tömeges népvándorlás formájában is. Ami pedig a nyílt osztályharcot illeti: legutóbb, 2018 januárjában, a globális kapitalizmus regionális nagyhatalma, a tőkefelhalmozási lehetőségeit egy esetleges „szocialista” kurd állam lététől joggal féltő, tekintélyelvű vezetés alatt álló Törökország, a *Kurd Munkapárt* vezetője, az 1994 óta török börtönben ülő Abdullah Öcalan szellemi iránymutatásai alatt szerveződő kurdok ellen indított támadást.

Ezen a ponton kell rátérnünk jelenünk munkaerőpiaci viszonyainak tárgyalására, hiszen, mint mondtuk, és mint arra a munkaérték-elmélet bázisán Marx is rámutatott, a tőke egész globális körforgásának terheit a munka viseli.

5 Elnyomorodik-e a munkáosztály?

Marx egyik sokat vitatott tétele a proletáriátus „abszolút” elnyomorodásával kapcsolatos. A hálátlan – vagy inkább a tőke horizontjánál tovább nem látó – utódok eljárása itt is a szokásos: azt cáfolják, amit Marx sosem állított. Nem is állíthatott, hiszen értékelmélete alapján ő maga határozta meg a munkaadó értékét a „létfenntartáshoz elegendő” szinten, amelybe nemcsak a munkás fizikai-biológiai funkcióinak újratermeléséhez szükséges áruk elfogyasztása tartozik, hanem a család fenntartásához szükséges javak és a koronként változó kulturális („történelmi-erkölcsi”) elem is. Az alábbiakban először megnézzük, mit is állított Marx valójában a munkáosztály sorsáról a kapitalizmusban általában, majd megvizsgáljuk a munkáosztály helyzetét napjaink globális kapitalizmusában konkrétan.

5.1 Mit állított Marx?

Marx volt az első, aki a tőle megszokott analitikus pontossággal megkülönböztette az abszolút és *relatív* szegénységet, ez utóbbit lényegében a mai polgári statisztikában is használt fogalomként fogva fel – vagyis szegény az, aki az adott társadalomban fogva fel – és felhívta a figyelmet a szükségletek társadalmi meghatározottságára.

Szükségeink és élvezeteink a társadalomból fakadnak; ezért a társadalmon mérjük őket, nem kielégítésük tárgyain. Mivel társadalmi természetűek, viszonylagos természetűek. (Marx 1962 [1847], 400.)

Marx tehát nem gondolta, hogy a munkás fogyasztásába kerülő javaknak szükségszerűen csökkenniük kell a kapitalizmusban. A profitérdek logikája alapján azt viszont állította, hogy a munkabér részesedésének a létrehozott új értékből $(\frac{v}{v+m})$ csökkennie kell, ami csak egy másik megfogalmazása annak, hogy a kizsákmányolási ráta $(\frac{m}{v})$ növekszik:

[A]bban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozódik, a munkásosztály helyzetének rosszabbodnia kell, bármilyen is a fizetése, akár magas, akár alacsony. (A tőke I., 603.; kiemelés: A. A.)

Marx azt is megállapította, hogy a profitért folyó hajszája a tőkést előbb-utóbb a termelőeszközök olyan tökéletesítésére szorítja, ami élőmunkát vált ki. Ez utcára löki a munkaerőt, s a munkanélküliség szegénységet eredményez. Az „ipari” tartaléksereget (a munkanélküliséget) a gépesítés okán feleslegessé váló, megszűnő iparágak táplálják:

Minél nagyobb a társadalmi gazdagság, a funkcionáló tőke, minél nagyobb működésének terjedelme és energiája, tehát úgyszintén a proletáriátus abszolút nagysága és munkájának termelőereje, annál nagyobb az ipari tartaléksereg. [...] Az ipari tartaléksereg viszonylagos nagysága tehát a gazdagság potenciáival együtt nő. (A tőke I., 602.)

„A gépesítéssel feleslegessé vált munkaerő ára az értéke alá csökken” (A tőke I., 402), s az ipari tartaléksereg legalján a pauperek (munkaképesek, rokkantak, árvák, elzülötték, lumpenek stb.) sorakoznak.

[A pauperizmus] a tőkés termelés faux frais-éhez [improduktív, de szükséges költségeihez] tartozik, amelyeket azonban a tőke nagyobbbrészt a maga válláról a munkásosztály és az alsó középosztály vállára tud hárítani. [M]inél nagyobb a munkásosztály lázárjainak rétege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalos pauperizmus. Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye. Megvalósulásában, mint minden más törvényt, sokféle körülmény módosítja [...]. (A tőke I., 602.; az első kiemelés: A. A., a második kiemelés az eredetiben – A. A.)

Ismeretes még, hogy Marx a rabszolgaság egy formájaként aposztrofálta a bérmunka rendszert (bérrabszolgaság). Bár ez a megfogalmazás talán sokak fülének durván hangzik, nincs híján a logikának. Marx ugyanis arra alapozta ezt a megnevezést, hogy a kapitalizmusban is megmarad a kényszerű ingyenmunka:

[A] bérmunkásnak csak úgy szabad a saját életért dolgoznia, azaz élnie, ha egy bizonyos ideig ingyen dolgozik a tőkésnek (és következésképpen mindazoknak, akik a tőkessel együtt az érték többletet fogyasztják); hogy az egész tőkés termelési rendszer akörül forog, hogy ezt az ingyenmunkát megnövelje a munkaidő meghosszabbításával vagy a munka termelékenységének fokozásával, a munkaerő nagyobb megfeszítésével stb., hogy tehát a bérmunka rendszere a rabszolgaság egyik rendszere, mégpedig olyan rabszolgaságé, amely abban a mértékben, ahogyan a munka társadalmi termelőerői

fejlődnek, egyre súlyosabbá válik, függetlenül attól, hogy jobb vagy rosszabb fizetést kap-e a munkás. (Marx 1969 [1873], 23.)

Továbbá Marx – a maga szándékoltan művészi-monumentális stílusában – beszélt az életminőség romlásáról is:

[A] *tőkés rendszerben* a munka társadalmi termelőerejének fokozására irányuló összes módszerek az egyéni munkás rovására érvényesülnek; a termelés fejlesztésére szolgáló összes eszközök a termelő elnyomásának és kizsákmányolásának eszközeibe csapnak át, a munkást részemberré csonkítják, a gép függelékévé alacsonyítják, munkájának gyötrelmével megsemmisítik annak tartalmát, elidegenítik tőle a munkafolyamat szellemi potenciáit, ugyanabban a mértékben, amelyben a tudományt önálló potenciaként bekebelezik a munkafolyamatba; eltorzítják a feltételeket, amelyek között dolgozik, a munkafolyamat közben a legkicsinyesebben gyűlölködő zsarnokságnak vetik alá, életidejét munkaidővé változtatják, feleségét és gyermekét a tőke Dzsagánath-kerekei alá dobják. (A *tőke* I., 603.)

Bár az idézetek sorát még folytathatnánk, már ebből is világos, hogy Marx „elnyomorodás”-on nem az abszolút szegénységet értette, hanem a profituralomnak alárendelt élet megnyomorodását. Persze az életminőség nehezen mérhető kategória, már csak azért is, mert a romló tényezőkre (pl. a stressz, a depresszió és ezek fiziológias következményei) ilyen-olyan orvoságokat módol ki a tudomány – és profitot csíhol belőlük a tőke. Az életminőséget befolyásolja a szórakoztatóipar, ami a profittermelés egy új, kiapadha-

tatlan lehetőségekkel kecsegtető területe s egyben a munkás magánéletének, gondolkodásának és általában egész tudatának a bekebelezésére és a tőkeérdek (Dzsagánath-kerekei) alá vetésére szolgál. Nincs olyan lakmuszpapír, ami egyértelműen megmutatná, milyen fokban romlott az életminősége a rendszerváltás utáni generációknak Kelet-Európában (biztonságérzet, munkaidő, erőnlét, közösség, műveltség, kedélybetegség, éntudat, jövőkép stb.), vagy akár a „fejlett” Nyugaton, ahol a jóléti állam intézményeinek lebontása folyik, s a perifériákról és félperifériákról beáramló olcsó munkaerő kínál kedvező tőkeértékesülési feltételeket és gyakorol nyomást a munkabérre.

5.2 Mi folyik ma? – A munkásosztály helyzete a globális kapitalizmusban

Mi igaz Marx fenti megállapításaiból ma? Lényegében minden. A munkanélküliség számban és arányában mind az USA-ban mind Európában jóval kisebb volt a második világháború utáni néhány évtizedben, mint manapság, és ugyanez mondható el a szegénységről is. Mindez még kifejezettebben jellemző a kapitalizmus kebelére visszatért kelet-európai országokra.

A tőke természete, hogy egyszerre szeretne minél kevesebb, és ugyanakkor minél több munkást alkalmazni. Csak az egységnyi munkaerőköltség csökkentésével növelheti egységnyi profitját, ezért érdekelt a kizsákmányolási ráta fokozásában, amelynek egyik módja a termelékenység növelése az élőmunkát kiszorító technológiai fejlesztés által. Am mivel profit csak

az élõmunkából származhat, a profit tömegének növeléséhez több munkás alkalmazására van szükség. Ez egyszerre jelenti a termelés mennyiségi növelésében és a technológiai fejlõdés visszatartásában való érdekeltséget. *Ez a kettõsség határozza meg a tõke által alkalmazott bõrmunka helyzetét napjainkban is.*

A globális kapitalizmusban persze a törvényszerûségek nehezebben érhetõk tetten, mert a tõke – és bizonyos mértékben a munka – szabad áramlásával a tendenciák egymással ellentétes fejlemények nettó hatásaként érvényesülnek (vagy adott periódusban éppen nem érvényesülnek), ami azonban a pusztá szemlélet számára nem érzékelhetõ. (Ezzel a problémával, mint láttuk, Marx nagyon is tisztában volt, ezért nevezte – és nevezhetjük ma is – „vulgárisoknak” azokat a közgazdászokat, akik felszíni jelenségekkel akarják megragadni és igazolni az absztrakt fogalmakat és folyamatokat, amelyek természetüknél fogva csak többszörös áttételeken keresztül jelennek meg a konkrétumokban.)

Például az elavult, munkaerõ-igényes technológia kitelepítése a perifériára a kibocsátó országban növeli, a fogadó országban viszont csökkenti a munkanélküliséget – de csak ideiglenesen, ameddig a konkurencia nyomása miatt a beruházónak innen is nem kell tovább állnia még alacsonyabb bérû országokba. Idõközben mind a kibocsátó, mind a fogadó országokban újabb technológiák jelennek meg, amelyek munkalehetõséget kínálnak, bár a kibocsátáshoz képest kevesebbet, mint a korábbi, munkaigényesebb technológiák. Persze, ha a termelés expanziója ezt a hatást túlkompenzálja, akkor a foglalkoztatás abszolút értelemben is növekedhet – a következõ válságig.

A Marx által leírt tendenciák empirikus igazolását nehezíti az is, hogy nincsenek kellõen hosszú idõsoros, összehasonlítható adatok elég sok országra. A bérarány csökkenése (vagyis a „relatív elnyomódás”) azonban azon tendenciák közé tartozik, amelyeket még a *fejlett országok* adatai is igazolnak: miután az 1980-as évektõl kezdve a jóléti állam terheit a tõke sikeresen levetette magáról, a bérek aránya a GDP-ben (az évi hozzáadott értékben) hol gyorsabban, hol lassabban, de egyértelmûen *csökken*. Ez a trend igaz más, kevésbé fejlett országokra is, és az Unió 11 közép-kelet-európai tagjának (KKE11) átlagára is (lásd 7. ábra).¹⁶ A fejlõdõ országokra vonatkozó adatokat is gyûjtõ Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) a béraránycsökkenés „évszázados trendjé”-rõl beszél, amely az OECD-országok esetében már az 1960-as évek végétõl elkezdõdött (ILO 2014, 151). Bár a fejlõdõ országok nagy csoportja még a fejlettekénel is heterogénebb, kutatások az õ esetükben is kimutatták, hogy a bérarány csökkenése a jellemzõ trend (pl. Guerriero 2012, Stockhammer 2013, ILO 2016b).

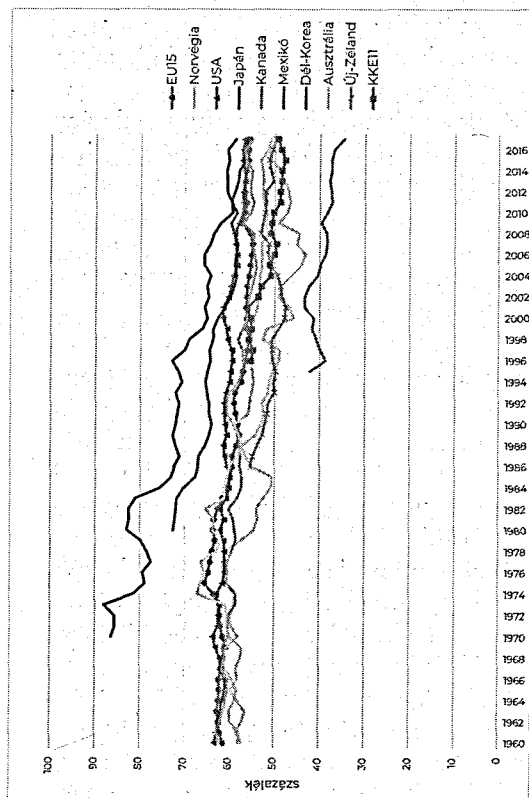
Ami pedig az életminõséget illeti a „fejlett Nyugaton és Északon”, a kapitalista világ õsi centrumában, Londonban élõ és alkotó, zeneszerzõ, filozófus, esztéta és tanár Mark Fishert idézzük, aki maga is depresszióval küzdött és abba is halt bele. Fisher tollhegyére tûzte az általa „liberális kommunizmusnak” nevezett fantazmagóriákat, amelyeket az olyan „szociálisan érzékeny” vagy „ökológiailag tudatos” kapitalisták terjesztenek, mint például Soros György vagy Bill Gates, és azt merészelte állítani róluk, hogy õket „alapvetõen a profit utáni gátlátalan hajsza motiválja, s azáltal, hogy posztmodernizálják a munkát (életfogytig tartó tanulás; tréning, ami addig folytatódik,

amíg a munkaképes életidő tart; hazavihető munka; otthonról végezhető munka stb.), csak tovább növekszik a neoliberális társadalmakban élő emberek személyes kiszolgáltatottságát [...]. A neoliberalizmus így nem más, mint az új, vonzóbb köntösbe bújtatott hierarchikus osztályuralom visszatérése” (Fisher – Borbély 2017). Fisher szerint továbbá, az újabb generációk tanulási nehézségeinek és depressziójának forrása: *osztályhelyzetük*.

Jó ideje az uralkodó osztály legsikeresebb taktikája a felelősségre vonás. Az alávetett osztály minden individuális tagja arra az érzésre van ösztönözve, hogy szegénysége, lehetőségeinek hiánya, munkanélkülisége az ő és csakis egyedül az ő hibája. Az egyének inkább hibáztatják saját magukat, mint a szociális rendszert. (Fisher, 2017.)

[Továbbá,] az, amit diszlexiának neveznek, nagyon sok esetben nem más, mint *posztlexia*. A tinédzserek nagyon hatékonyan dolgozzák föl a tőke képsűrűségi adatait anélkül, hogy szükségük lenne olvasásra. A szlogen-felismerés elegendő a netmobil magazin felületén való navigáláshoz. „Az írás sohasem volt kapitalista tevékenység. A kapitalizmus mélyen írástudatlan, érvel Deleuze és Guattari *az Anti-Oedipus* című könyvükben.” (Fisher – Borbély 2017.)

Megerősítik ezt a modern technológia hatásairól szóló legújabb kutatások (tegyük hozzá: a tőkerendszerben keletkező hatásokról van szó, amikor a technológia a profittermeléshez szükséges fogyasztás eszközüvé süllyed): az okostelefonok és számítógépek riasztásaikkal, szüntelenül közvetített üzeneteikkel, „pittyogásaikkal” és rezgéseikkel az állandó készség

7. ábra A teljes munkakompensáció aránya a GDP-ben, 1960–2017, százalék
KKE11: a 11 közép- és kelet-európai ország GDP-vel súlyozott átlaga (saját számítás)
Forrás: AMECO online 7.6 Adjusted wage share és 6.1 Gross Domestic Product

állapotában tartják használóikat, elvonják figyelmüket a komolyabb elmélyülést igénylő szellemi munkától, ezáltal ellustítják az agyat és elnyomják/kiölik a dolgok mélyebb megértésére való képességet. Ezzel szemben, akik könyvekből szerzik információikat (s ezek aránya az ifjabb nemzedékek körében egyre csökken) inkább képesek a fogalmi gondolkodásra, mint képernyőfüggő társaik (Brueck 2018).

Így tehát elmondhatjuk, hogy ez a kis tanulmány is hozzájárul a Kedves Olvasó mentális egészségéhez, feltéve persze, hogy legalább eddig velem tartott.

5.3 Elpusztíthatja-e a technológiai fejlődés a bér munkarendszert?

Az előrehaladó automatizáció (robotizáció), vagy ahogy ma divatosan mondják, az „ipar 4.0”⁷ kapcsán sokan kongatják a vészharangot, hogy mi lesz a bér munka-lehetőség nélkül maradó tömegekkel (a marxi tartaléksereggel, ugyebár). Mások viszont éppen a technológiai fejlődésben látják a mindenkit megillető feltétel nélküli alapjövedelem bevezetésének szükségessége és lehetősége mellett szóló legfőbb érvet, és olyanok is vannak, akik szerint a robotizációval köszönt majd be a kommunizmus.

A globális kapitalizmus körülményei között azonban az élőmunka kiszorításának tendenciája nem olyan ütemben bontakozik ki, mint amilyenben azt a mérnökök, feltalálók megoldásai lehetővé tennék. A kapitalizmusban ugyanis a termelés parancsnokai (a tőketulajdonosok) nem a társadalmi munkaidőalappal gazdálkodnak, hanem saját tőkéjükkel, vagyis a hatókörükbe vont inputok költségeivel.

Hiába csökkenne a társadalom által kifejtendő munkaidő egy bizonyos technológiai újítás jóvoltából számukra mit sem ér, ha alkalmazása nem jár profitjuk növekedésével.

A profitérdek ugyanis csak olyan technológia bevezetését engedi a tőkések számára, amely kevesebbe kerül, mint amennyibe az az élőmunka, amennyit feleslegessé tesz. Ez azt jelenti, hogy az új technológia által a termékre átvitt értékrészeknek (c) – gépek esetében ezek amortizációjának – kisebbnek kell lennie, mint a vele kiváltott bérköltség (v). Ez azonban sok ágazatban igen kemény korlát. Például a ruhaiparban a bangladesi bérek tükrében ugyancsak kis részt kellene jelentsen, a varrórobotok ára pedig még igen magas. Ráadásul a robottechnika még messze van attól, hogy ki tudja váltani az emberi ujjak ügyességét a bonyolultabb ruhák esetében, ezért egyelőre csak egyszerűbb termékek vagy speciális helyzetű piacok esetében alkalmazható (pl. ágyneműk, pólók vagy az amerikai hadsereg számára készített egyenruhák). A technika jótéteményének hatását tehát a profitszempontra korlátozza, megőrökítve a munkagyötrelmet – ami például éppen a ruhaipar esetében nem sokkal kevésbé borzalmas a mai Banglades, India, Indonézia, Törökország vagy Kambodzsa munkásai számára, mint a XIX. századi angliai munkásoknak volt, sőt, a ruhaipar még Kelet-Európa államaiban is a rossz munkakörülmények és az anyagi nélkülözés melegágya (CCC 2014).

A Kongói Demokratikus Köztársaságban a multinacionális vállalatok nem létesítenek elektronikai üzemet. Azért nem, mert ott az ehhez szükséges tőkeberuházások költsége (beleértve a munkaerő kiképzését is) messze meghaladná azt a megtakarítást,

amit az ottani alacsony bérek megspórolásával elérhetnének. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az *elektronikai értékláncban* Kongó ne venne részt. Nagyon is részt vesz, csak az értéklánc egy alacsonyabb fokán, ahol egyebek mellett jelentős bérelőnyt is kínál. A közép-afrikai országban értékes fémek, többek között tantál, ólom, arany, volfrám és kobalt található, amelyek fontos alapanyagai az elektronikát tartalmazó (hírközlési, hadiipari) termékeknek. Az ország keleti részében 1998 óta véres harcok dúlnak, eddig több mint ötmillió ember veszítette életét. Fegyveres csoportok tartják kézben a volfrámbányákat, ahol alacsony bérért dolgoztatják vagy ingyen munkára kényszerítik az embereket – igazán kiváló profitforrás. Az itteni beszállítóktól vásárolnak az elektronikai multik, mint pl. az *Intel*, *Apple*, *Microsoft*, *Nokia*, *IBM*, *Sony*, *LG*, *Samsung*. Civil kezdeményezésre a „conflict minerals” termelése/értékesítése ellen kampány indult. Ennek nyomán született meg 2010-ben az USA-ban a „Dodd–Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act” névre hallgató törvény, amelynek célja egyebek mellett, hogy az ilyen konfliktusövezetekből származó ásványok vásárlását visszaszorítsa. A törvény szerint, a multinacionális vállalatoknak deklarálniuk kell, hogy nem ilyen helyekről származnak azok a fémek, amelyeket felhasználnak termékeik gyártásakor.

Ez azonban nem sokat ért. A profitcélnak alávetett technológiai fejlődéssel továbbra is a munkapokol újabb bugyrai nyílnak meg: az elektromos autók terjedésével megnőtt a kereslet az ilyen autók elemeihez használt kobalt iránt. A világ kobaltkínálatának több mint fele a Kongói Demokratikus Köztársaságból származik. Az *Amnesty International* (2017) szerint,

a kitermelés egyötöde kézzel történik, részben egészen kis gyermekek kényszermunkájával. Az ENSZ 40 ezerre teszi a kongói kobaltbányákban nemegyszer 24 órás, föld alatti műszakban, többnyire kevesebb mint napi egy-két dollárnyi bérért dolgozó gyermekek számát (Cascais 2017). A 28 legnagyobb, kobaltot használó vállalat több mint fele (közük pl. a *Microsoft*, a *Renault*, a *Huawei* és a *Lenovo*) elmulasztotta igazolni, hogy nincs köze az így kitermelt fémhez, de mások, köztük a *Tesla*, a *BMW* vagy a *Hewlett Packard* sem tettek meg mindent a gyakorlat elkerüléséért (Amnesty International 2017).

Ugandában 2017-ben, amikor egy angol multi (*KI3R Minerals Ltd.*) lépett a színre, a volfrám-kitermelés fellendült. A vállalat megemelte a béreket, helyi adót is fizetett, mintegy 800 embernek adott munkát, akik fel is hagytak minden más tevékenységgel, hogy a „jól fizető” alkalmi munkát végezhessek (a bért naponta kapták, társadalombiztosításról szó sincs). A környék gazdasága nőtt, az emberek életszínvonala javult, és az újságcikkek áradoztak (lásd Muhereza 2017). Aztán pár hónap múlva érkezett a hír, amikor egy fiatal munkást maga alá temetett az iszap, hogy a dolgozók hiába kérik a cégtől munkakörülményeik javítását, még az olyan minimális védőfelszerelést is megtagadják tőlük, mint a kesztyű, a gumicsizma, a sisak vagy a védőszemüveg – ezek nyilván tetemes kiadást jelentenének, és a profit nem bánhatja... Ami pedig az ugandai gyerek munkát illeti: igaz ugyan, hogy 2016-ban törvény született ennek tilalmáról, ám a tőke még 2018-ban is kétféle millió gyermeket fogott munkára az országban (Gitta 2018).

A minél több élőmunka alkalmazása érdekében a tőke mindig újabb területeket keres, új ágazatokat

hoz létre és a bér munkarendszer által még érintetlen területekre hatol be. A robotipar maga is új munkahelyeket teremt, és jelentős tartalékok vannak a „zöld” iparokban (hulladékhasznosítás, reciklálás, „megújuló” energiák), valamint a ma még állami kézben lévő szolgáltatásokban is. Amíg lesznek éhes szájak és tétlen kezek, addig mindig lesz tőke, amelyik igyekszik kiaknázni ezt a profittermelő potenciát és „munkát ad” nekik. A ma még prekapitalista körülmények között élő munkaerő bevonása a bér munkarendszerbe most is folyik, és ne feledjük, hogy a Föld nagy részén kiépítésre vár még az az infrastruktúra is, ami a fejlett országokban már az 1970-es évekre megvalósult. De még ott is „éhes szájak” tulajdonosai szorgoskodnak napi megélhetésükért bér munkásként, ahol minden talpalatnyi földön felhőkarcolók állnak (lásd például a vendégmunkások által kiszolgált olajmírségeket).

A tőke mindig is saját szükségletei szerint lökte utcára vagy vette fel a munkaerőt. A XVIII. és XIX. század fordulóján hasonló változás játszódott le, mint ami az 1970-es években vagy napjainkban. Az első ipari forradalom idején a szövőipar gépesítése nyomorba döntötte a munkások tömegeit, a kapitalizmus azonban nemhogy nem omlott össze, hanem éppen ebből a helyzetből született meg. Angliában a szövőmunkások helyzetén segíteni hivatott ún. *Speenhamland-rendszer*⁸ (1795-től az 1834-es szegénytörvények – a dologházrendszer – bevezetéséig), amit Polányi (2004 [1944]) is behatóan tárgyal a kapitalizmushoz vezető „nagy átalakulásról” szóló művében, csak elnyújtotta szenvedéseiket azzal, hogy kiegészítette nyomorúságos keresetüket az éhhalál elkerüléséhez alig elegendő szintre, lehetővé téve a gyárosok szá-

mára a béreknek mélyen a minimum alá szorítását és ezzel a gépesítés elodázását. A munkaeszközök és a élőmunka konkurenciáját tárgyalva, Marx ezzel kapcsolatban megjegyzi:

Ahol a gép fokozatosan ragad meg egy termelési mezőt ott krónikus nyomort idéz elő a vele konkuráló munkásrétegben. Ahol az átmenet gyors, ott tömegesen és akutan hat. Nincs a világtörténelemnek rettentőbb színjátéka, mint az angol kézi pamutszövőknél fokozatos, évtizedeken át húzódó, végül 1838-ban megpecsételt pusztulása. Sokan közülük éhhalált haltak sokan hosszú ideig tengődtek családjukkal együtt napi 2 és fél pennyből. (A tőke I., 402.)

Mint a fentiekből kitűnik, a XVIII–XIX. század fordulóján ugyanazok a törvényszerűségek uralkodtak a tőkés termelésen, mint napjainkban: amíg olcsóbb élőmunka ki tudja váltani a gépet, addig az utóbbit nem állítják csatasorba. Itt tehát ismét egy olyan alapösszefüggésről van szó, amelyet a kapitalizmus apológiáját adó elméletek és szószólók – tudatlanságból vagy szántsándékkal – elhallgatnak: a technológiai újítást legalább annyira gátolja a tőkés profitérdek, mint amennyire – ultima rációként, tehát végső esetben – elkerülhetetlenné teszi.

De a tőke körtánca itt nem áll meg! Ugyanis a termelésből kiszorított munkaerő kénytelen olcsón kínálni magát („a gépesítéssel feleslegessé vált munkaerő ára az értéke alá csökken”), ami hozzájárul ahhoz, hogy a régi technológiát használó vállalatok túléljenek (hasonló hatás működik az alacsonyabb bérű országokba irányuló termelés-kitelepítés eseté-

ben is), és lehetővé teszi új termékek, szolgáltatások, ágazatok gründolását is.

A technikai haladás önmagában tehát nem képes elmorzsolni a kapitalizmust. Fontos ezt leszögezni, hiszen sokan gondolják úgy, hogy az előrehaladó automatizációval a tőkerendszer alapjai szűnnek meg, vagyis az élőmunka teljesen eltűnik a termelésből. Súlyos tévedés! Mint egyetlen egy osztálytársadalom sem a történelem során, úgy a tőkerendszer sem fog *magától* elenyészni, még akkor sem, ha parazita jellege nyilvánvalóvá válik – hiszen a nyitott szemmel járók számára már most is az. Gazdasági oldalról ezt a fentiek támasztják alá: amíg van olcsó élőmunka, addig a gépesítés nem lesz tökéletes.

E fent vázolt folyamatok inkább csak elméletileg választhatók szét, a gyakorlatban alig: az egyik vállalat (majd ágazat, majd régió, majd ország stb.) még itt tart a technológiai fejlettségben, a másik már ott. A végeredmény a termelési szerkezet átalakulása után bontakozik ki, de gyakran ekkor már meg is indul egy újabb átalakulás.

Ma, amikor a számítógéppel vezérelt gépek újabb termelési területeket ragadnak meg, a foglalkoztatás legfőbb jellemzőjévé a bizonytalanság válik. Elterjedt idegen szóval, a „prekárius” viszonyok, vagy, a „proletáriátus” szóval összevonva, a „prekariátus”. Talán meglepő, de ezt a folyamatot is leírta már Marx:

Minél nagyobb a munka termelőereje, annál nagyobb a munkások nyomása foglalkoztatási eszközeikre, tehát annál bizonytalanabb [az angol kiadásban: *prekárius* – A. A.] létezésük feltétele: saját erejük eladása az idegen gazdagság szaporítására, vagyis a tőke önértékesítésére. (A tőke I., 603.)

Ez a jelentősége a neoliberais gazdaságpolitikának: lehetővé teszi a tőke számára az állandóan „cseppfolyósított” helyzetet, amelyben „rugalmas” munkaerőpiac, tehát a foglalkoztatás feltételrendszer a tőke igényei szerint, „prompt” alakítható. A Marx által feltárt munkaerőpiaci folyamatok leírhatóbb oldalát – mint fentebb láttuk – a fejlődő országokban folyó profittermelés produkálja, ami nem jelenti azt, hogy ugyanezek a folyamatok, még ha enyhébb formában is, ne működnének a centrumországokban.

5.4 A bizonytalanság kora – A munkásosztály helyzete a „legjólétebb” centrumkapitalizmusban

Méltán mondható el, hogy a kapitalista világrend szerén belül eddig Európa emelte a legmagasabb szintre a munkásosztály „jólétét”, s ezzel megalapozta a „jó kapitalizmus” illúzióját. Érdemes hát nagyítót alá venni, milyen folyamatok játszódnak itt le napjainkban.

Egy fogalmi tisztázással kell kezdenünk. „Tipikusnak” nevezzük azt a foglalkoztatási formát, amely teljes munkaidőben, határozatlan időre szóló alkalmazotti munkaszerződés keretében valósul meg. Ennek megfelelően „atipikus” minden munkaviszony, ami ettől eltér. Ilyen mindenekelőtt a részmunkaidős, a határozott időre szóló, a megbízásos, a távmunkában (otthon) végzett munka, az alkalmi, az egyéni vállalkozásban vagy munkaerő-kölcsönzőn, ügynökségen (*agencyn*) keresztül történő foglalkoztatást, a „nulla órás szerződés” (*zero hour contract*)

vagy a „kivétel” (opt-out) klauzulát tartalmazó (a törvényes heti maximumnál több munkaórát is megengedő) szerződés stb. De szigorúan véve, ide sorolható az első pillanatra „tipikus”-nak nevezhető, tehát teljes munkaidős, határozatlan idejű foglalkoztatás is, amennyiben – mint az napjainkban mindinkább szokás – speciális munkarendben történik (például terepen végzett munka, 24–48 órás rendszer vagy a „rugalmas”, illetve csúsztatható munkaidő stb.). Bár a rugalmasság kedvező is lehet a munkavállalóknak, a tökerendszerben jobbra kiszolgáltatottságukat és az általános bizonytalanságot növeli.

Piasna (2017) a bérek és a munka minőségének változásait vizsgálta a 2005–2015-ös periódusban az EU-ban, és kénytelen volt megállapítani, hogy úgy tűnik, mintha a „rossz munkák” világa térne vissza: bár az egyes tagországok között nagyok és nőnek a munkaerőpiaci különbségek – különösen az alkalmazás formája, biztonsága és a munkavégzés feltételei tekintetében – a munka minősége nagy átlagban romlik, s a reálbérek a válság után alig-alig nőttek.

Am nemcsak az utóbbi, válsággal is terhelt évtized termelte ki ezeket az aggasztó fejleményeket: régebbi trendek dolgoznak itt. Mint az OECD megállapítja, az 1995 és a 2008-as válság között keletkezett új munkahelyek több mint fele részmunkaidős, határozott időtartamú szerződés vagy önfoglalkoztatás volt (OECD 2017, 3), vagyis tipikusan bizonytalan, prekárius jellegű. Artner (2018a), elsősorban az Európai Unió statisztikája (Eurostat) alapján térképezte fel az európai munkaerőpiaci folyamatokat az ezredforduló óta, és hasonló eredményre jutott. Alább e tanulmány legfontosabb megállapításait foglaljuk össze.

A foglalkoztatási ráták az utóbbi években a le több EU-tagországban növekednek, elsősorban a nők, másodsorban a nők fokozott munkavállalásnak köszönhetően. Az utóbbi évtizedekben jellemző trend a nyugdíjkorhatár és a teljes nyugdíjra jogosító évek számának emelése. 2004 és 2016 között például 3,3 milliőről 5,3 millióra nőtt a száma (és 4,2-ről 5,1 százalékra az aránya) azoknak a 65 éven felülieknek, akik munkát vállaltak. A 65–69 éves korosztályban minden nyolcadik ember végzett bér munkát 2016-ban (2004-ben még csak minden tizenkettedik).¹ Nem is csoda, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugdíjak reálértéke csökken (Carone et al. 2016). Nem arról van tehát szó, hogy az idősök azért dolgoznak, mert kedvük van hozzá és egészségük megengedi, ami igazán örömdetes és a társadalom számára hasznos fejlemény lenne. Munkára képesnek vagy bér munkára kötelezettnek lenni azonban nem ugyanaz. Egy 2012-es felmérés szerint, az európai idősök túlnyomó többsége (az 50–69 évesek 63 százaléka, a 65–69 évesek nagyobbik fele) anyagi okok miatt dolgozik (Dubois 2016).

A foglalkoztatás mennyiségi növekedése az elmúlt évtizedekben a munkafeltételek minőségének romlásával járt: elsősorban az atipikus (főként a részmunkaidős, határozott idejű) szerződések számának növekedéséből adódott, és az EU átlagában nőtt az alacsony keresetűek aránya is, mégpedig elsősorban a legfejlettebb EU-tagországokban, ami nem kis részben a migrációnak köszönhető: Nyugat-Európa fejlettebb országaiban az olcsóbb keleti munkaerő kiváltja a drágább hazait. Egy felmérés szerint (EC 2016), a keleti tagországokból érkezők 1,78-szor, a nyugat-európai országokból érkezők 1,3-szor könnyebben

találnak munkát, mint a fogadó ország natív munkanélküli lakosai. (Az EU-n kívülről érkezők viszont valamivel kisebb eséllyel tudnak elhelyezkedni, mint a natív társaik.) Az EU tíz legfejlettebb országában (Magyarország) 2006 és 2016 között a 15–24 éves korcsoportban a natív (nem-külföldi) foglalkoztatottak száma 896 ezerrel csökkent, miközben a külföldi (nemcsak EU-s) fiatalok foglalkoztatása 203 ezerrel nőtt.

Az inaktív, se nem dolgozó, se nem tanuló fiatalok (NEETs) aránya a 15–29 éves korosztályban a 2000-es évek eleje óta elég stabil, 8 százalék körül alakul, s e csoporton belül minden hatodik (a korosztály 4,7–5 százaléka) *nem is akar* dolgozni. Szép példája ez a (bér)munkától való elidegenedésnek.

Egy, az Európai Parlament által készített jelentés (European Parliament 2016) szerint a határozatlan időre szóló és teljes (8 órás) munkaszerződések (tehát az ún. „tipikus” alkalmazotti foglalkoztatás) aránya az EU-ban csökkenő, 2014-ben már csak 59 százalék volt, és – ha egyelőre részesedésük még alacsony is, de – terjedőben vannak a rosszul fizetett, egyébként is bizonytalan, összességében „prekáriusnak” nevezhető munkahelyek. Ezek arányát az Eurostat valamiféle igen szigorú definíció alapján nagyon alacsonyra teszi, de növekedést regisztrál: a „prekárius” munkahelyek aránya a 15–64 éves korosztályban 2002 és 2014 között 1,6-ról 2,3 százalékra nőtt, s 2016-ig ezen a szinten állt.²¹

A „prekariátus” fogalmilag meglehetősen bizonytalan, ezért más módszert alkalmazva más eredményre juthatunk. Ha például azt nézzük, hányan vannak azok, akik még a minimálbért sem keresik meg (márpedig az ilyen munka ugyancsak bizonytalan léthelyzetet eredményez), a prekárius foglalkoz-

tatás aránya máris többszörösére nő. Például 2014-ben az Egyesült Királyságban – ahol az Eurostat fél százalék alatti prekariátust mért – a foglalkoztatottak közel 15 százaléka keresett kevesebbet, mint a minimálbér (EU 2016, 54). Ők lehetnek egyebek mellett gyakornokok, önfoglalkoztatók, önkéntesek, közmunkások, 16 éven aluliak, akik szabályszerűen is kereshetnek a minimálbér alatt, és persze ideiglenes munkások, vagy akár informális keretek között (vagyis bejelentés nélkül) foglalkoztatottak. Megint más koncepció szerint, az atipikus munkákat, elsősorban a határozott idejű szerződéseket és az ideiglenes (jelemezően munkaközvetítőn keresztül történő) foglalkoztatást sorolják a „prekárius” körbe – ezeknél a béazonos munkakör esetén is jelentősen alacsonyabb mint a határozatlan idejű munkaszerződések esetében –, valamint az önfoglalkoztatást és a nem önkéntes részmunkaidős állásokat is.

A „modern” prekariátus kialakulása a fejlett országokban az 1970-es évek válságát követő időszakra tehető, amit a kelet-európai alternatív rendszerek összeomlása felgyorsított. Kutatók már a 2000-es évek elején megállapították, hogy bizonyos országokban így főként Spanyolországban és Franciaországban, a prekariátus a munkaerőpiac strukturális jellemzőjévé vált (Duell 2004). A 2008-ban kirobbant válság ugyan kedvezett az ilyen bizonytalan és rosszul fizetett foglalkoztatási formák terjedésének, de ennek hosszabb távon mégis elsődleges oka a már jóval a válság előtt – az 1980-as évektől – meginduló munkaerőpiaci dereguláció volt, valamint számottevően közrejátszott benne a képzettségi „gap”, ami a technológiai váltásból, s vele a munkát keresők tudása és a piaci igények közti eltérés növekedéséből adódik.

A prekárius foglalkoztatás egy további formája a „nulla órás” (*zero-hour*) szerződés, amikor a munkálatató nem vállal kötelezettséget a dolgozó munkával való ellátására és így havi keresetére sem. Alkalmi jelleggel, azonnal kell rendelkezésre állnia annak, aki így szerződik. Az ilyen szerződéseket egyelőre az EU legtöbb tagországában tiltják, korlátozzák vagy nem alkalmazzák, azonban fél tucat tagországban (Ciprus, Írország, Finnország, Málta, Svédország, Egyesült Királyság és a nem EU-tag Norvégia) törvényesen elismert és kisebb-nagyobb mértékben elterjedt foglalkoztatási forma (KBS 2017). A „zero-hour” szerződések terén élen jár az Egyesült Királyság, ahol az így foglalkoztatottak száma 2000 és 2016 utolsó negyedéve között több mint négyszeresére, 905 ezer főre, a foglalkoztatottak 0,8 százalékaról 2,8 százalékára nőtt (ONS 2017).

Bár a munkaközvetítő vagy munkaerő-kölcsönző ügynökségeken keresztül ideiglenesen foglalkoztatottak (*temporary agency workers*) aránya az EU28 egészében nem éri el a 2 százalékot, ez is több mint 3,7 millió embert jelent, akik gyakran még a következő napi munkájukat sem látják előre. Fizetésük általában alacsonyabb, mint a közvetlenül a cégek által foglalkoztatott dolgozóké. Az Egyesült Királyságban számuk 2016-ban elérte a 865 ezret, fizetésük pedig 22 százalékkal maradt el a nem ügynökségi, állandó foglalkoztatottakétól, de ha a dolgozó az ügynökség alkalmazásában áll (munkaerő-kölcsönzés), akkor már 45 százalékkal. A nulla órás szerződéssel bírók és az ügynökségen keresztül foglalkoztatottak halmaza részben átfedi egymást – 2016-ban az ügynökségi dolgozók 14 százaléka volt nulla órás szerződésen az Egyesült Királyságban – de ennek figyelembe

vételével is, e két forma együtt több mint 1,6 millió embert, a foglalkoztatottak több mint 5 százalékát érintette a szigetországban, 2016-ban. Az ügynökségi munkások 40 százaléka bevándorló/vendégmunkás: ezen belül nagyjából az EU-ból, kisebb részben pedig az EU-n kívülről érkeztek az Egyesült Királyságba (Blitz 2016).

A *European Parliament* (2016) már idézett tanulmánya szerint a munka prekárius jellegű, illetve fokozott a veszély, hogy azzá válik, a következő esetekben: részmunkaidős – különösen a kényszer-részmunkaidős – foglalkoztatás (amikor az illető szívesebben dolgozna több órában), önfoglalkoztatás határozott idejű foglalkoztatás, munkaerő-kölcsönzőn, ügynökségen keresztül történő foglalkoztatás nulla órás szerződések, gyakornoki munka, informális („fekete”) munka. Mint látjuk, éppen azokról az esetekről van szó, amelyeket más néven „atipikus foglalkoztatásnak” nevezünk. Ezekről az Eurostat adatai alapján, az EU28-ra és az ezredforduló utáni időszakra vonatkozóan a következőket lehet elmondani (a regionális különbségekre itt most nem kitérve). Hármasként nincs jelölve, az adatok a 2002–2016-os időszakra vonatkoznak (részletesebben lásd Artner 2018a):

- A részmunkaidősök száma 2016-ban az EU28-ban meghaladta a 42 milliót, arányuk pedig megközelítette a 20 százalékot. A részmunkaidős foglalkoztatás növekedése elsősorban a 15–24 éves fiatalokat érinti.
- A részmunkaidős foglalkoztatás jelentőségének növekedése még jobban tetten érhető, ha az utóbbi években keletkezett új állásokból való részesedését vizsgáljuk. 2002 és 2016 között a

foglalkoztatás-növekmény 68,8 százalékát a részmunkaidős állások adták.

- A részmunkaidőt csak kényszerűségből – teljes idejű állás híján – vállalkozók aránya emelkedik. Az ilyen „akaratlanul részmunkaidős” dolgozók²² részesedése az összes részmunkaidősön belül az EU28-ban 2002 és 2016 között több mint 10 százalékponttal, 27,7 százalékra nőtt.
- Bár a nem önként részmunkaidősök az EU28 összes foglalkoztatottján belül nem képviselnek jelentős arányt (kb. 5%), azért mégiscsak figyelemre méltó, hogy az elmúlt közel másfél évtizedben 6,4 millióval gyarapodott és napjainkban megközelíti a 12 milliót azoknak a száma, akik többet szeretnének dolgozni (és keresni), mint amire a tőke jelenleg igényt tart. (A foglalkoztatást a tőke igényei szabják meg...)
- A másik jellegzetesen atipikus foglalkoztatási forma az *ideiglenes* (*temporary*) alkalmazás. Ez magában foglalja a határozott idejű szerződéseken (*fix-term contract*) kívül az olyan szerződéseket, amelyek valamely esemény bekövetkezése (pl. egy feladat teljesítése, egy rendezvény bezárása) esetén járnak le. Bár az ilyen munkaszerződések elterjedtsége és időtartama országonként nagyon eltérő, az általános trend mégis ezek részarányának *növekedése*: 1987-ben 9 százalék (ILO 2016a, 52), napjainkban már 14,2 százalék. 2002 és 2016 között a 28 EU-tagországból csak hatban nem nőtt az ideiglenes állások aránya.
- A fiatalabbakat jobban érinti az ideiglenes foglalkoztatás, mint az idősebbeket, de ez a foglalkoztatási forma az idősebb korosztályokban is

egyre terjed: 2002 és 2016 között az ideiglenes szerződéssel foglalkoztatottak aránya a 15-évesek körében 32,6 százalékról 40,9 százalékra nőtt, a 25-34 éves korosztályban 7,8-ról 10,3 százalékra, az 55-64 éves korcsoportban pedig 4-ről 5,3 százalékra. A jelzett időszakban a 25-évesek foglalkoztatási *növekményének* 97,8 százaléka az ideiglenes foglalkoztatásból adódott. Az ideiglenes szerződések terjedése tehát valóban meghatározó trend, amely először a fiatalokat érte utol, mert belőlük kerülnek ki legnagyobb számban az újonnan munkába állók, néhány év alatt lecsorog az idősebb korosztályokba is.

- A munkából való megélhetés fontos jelzője a másodállások számának alakulása. Igen érdekes, hogy a vizsgált időszakban a másodállással rendelkező foglalkoztatottak száma a KKEII-ben több mint félmillióval csökkent, az EU déli és észak-nyugati periferiáját alkotó 7 tagország (DÉNY²⁴) átlagában lényegében változatlan maradt, miközben a legfejlettebb EU-országokban, a Magyo-ban tapasztalt több mint 2,3 milliós növekedés mindezt túlkompenzálta. Így tehát a másodállások száma az EU egészében nőtt. Ebben kimagasló szerepe van Németországnak, amely a növekményből 1,4 millió fővel részesedett. Ez a 2000-es évek elején bevezetett ún. Mini-jobs-rendszernek köszönhető (minimálisan fizetett foglalkoztatott – *Geringfügig entlohnte Beschäftigte*), ami a foglalkoztatás növelését célozta. A maximum havi 450 eurós fizetést jelentő, csökkentett társadalombiztosítási befizetéseket vonzó „mini”-állásokban ma már hét

és fél millió ember dolgozik, köztük 2,7 milliónyian másodállásban,²⁵ ami annak jele, hogy kialakulóban van egy munkavállalói réteg, amely egy állásból egyre kevésbé tud a maga választotta nívón megélni (White 2014). 2002 és 2016 között jelentősen, 230 ezerrel nőtt a másodállások száma Hollandiában és több mint félmillióval Franciaországban is.²⁶

- Az önfoglalkoztatók száma csak mérsékelten emelkedett, s arányuk az EU28 átlagában lényegében nem változott (2016-ban 14%). Ez a viszonylagos stagnálás azonban úgy állt elő, hogy az arány a Mag10-ben nőtt, a DénY7-ben és KKE11-ben viszont, ahol egyébként jóval nagyobb arányú az önfoglalkoztatás, 2002 óta csökkent.²⁷

A munkakörülményekhez tartozik – akár tipikus, akár atipikus foglalkoztatási formáról van szó – a ledolgozott munka mennyisége, valamint a munkahely fizikai és mentális hatása. Ezekkel kapcsolatban a statisztika segítségével a következőket lehet elmondani:

- Az EU28-ban általában csökkenő trendet mutat a (hivatalosan) 44 óránál többet dolgozók aránya az összes foglalkoztatotton belül, és a főállásban ledolgozott heti óraszám átlaga 38,2-ről 37,1-re csökkent 2002 és 2016 között. Ez az adat a teljes és a részmunkaidős állások együttes figyelembevételén alapul. Mászt mutat azonban a kép, ha szétbontjuk a sokaságot erre a két alcsoportra. Ekkor azt találjuk, hogy a teljes idejű foglalkoztatásban a heti átlagóraszám csak alig, 41,6 órától 41,4 órára mérséklődött, a részmunkaidős állásokban viszont 19,9-ről 20,3-ra

nőtt!²⁸ A teljes sokaságban a heti munkaidő mérséklődése abból adódik, hogy közben a részmunkaidős aránya az összes foglalkoztatotton belül.

- A vizsgált időszakban jelentősen – 18,4-ről 27 százalékra – nőtt a hétvégeken is dolgozók aránya²⁹ az EU 28 foglalkoztatottjai között, am valószínűleg elsősorban a szolgáltatások terjedése, a szabadidő kommercializálódása, fogyasztás felpörgése magyaráz. Am a tagállan különbségek, részben a gazdaságok szerkeze sajátosságai miatt, e téren is óriásiak. A turizmusra épülő, ráadásul válság sújtotta Görögországban a lakosság több mint 40 százalék dolgozik hétvégén is, míg Magyarországon vagy Portugáliában csak alig több mint 10 százaléka.

A stressz és a munkaintenzitás fokozódására utal, hogy 2007 és 2013 között (a felmérést ezekre az évekre végezték el) 25,1-ről 28 százalékra nőtt azon dolgozók aránya az EU28-ban, akik foglalkozásukkal kapcsolatban olyan rizikófaktorokról számoltak be, amelyek mentális károsodást okozhatnak. A rizikófaktorok között több mint 80 százalékban a határidők szorítása és a túlmunka volt a meghatározó. A mentális terhelésre a legmagasabb arányban egyes fejlett országokban panaszkodtak a dolgozók (pl. Franciaország, Luxemburg, Ausztria, Svédország). A képzetlenebb és a nagyobb vállalatoknál dolgozók nagyobb arányban nyilatkoztak így, mint a képzetlenebb és kisebb vállalatoknál foglalkoztatottak.³⁰

Talán meglepően hangzik a XXI. században, de a munkahelyen a dolgozókra leselkedő fizikai veszélyek még ennél is nagyobbak és még gyorsabban növeked-

nek. Legalábbis a megkérdezett dolgozók szerint, akiknek még „csak” 37,7 százaléka látott a fizikai egészségére káros veszélytényezőket a munkahelyén 2007-ben (amikor az első ilyen felmérés készült³¹), de már 50,9 százalékuuk nyilatkozott hasonlóan 2013-ban. Csökkenést csak három országban mértek (Málta, Dánia, Egyesült Királyság). 2013-ban a legnagyobb arányban, 75 százaléknál többen, Franciaországban, Észtországban és Portugáliában, a legkevésbé – 30 százalék alatt – Máltán, Norvégiában és Dániában vélték úgy a dolgozók, hogy fizikai egészségük veszélyben van. A vállalatok mérete alapján nem voltak nagy különbségek a válaszarányokban. Természetesen a fizikai veszély formája is koronként változik. Jelenleg a legfontosabb veszélyeztető tényezők között a nehéz testtartás és mozdulatok mellett a nagy erőfeszítést igénylő, vizuális koncentráció (nyilván a különböző monitorokkal végzett munka) jár az élen.³²

A fentiek summázata tehát a következő:

- szekuláris trend a bér/GDP arány csökkenése,
- a harmadik évezredben az idősek növekvő arányban kényszerülnek bér munkát vállalni,
- növekszik a bér munkások számára létbizonytalanságot jelentő foglalkoztatási formák (a nem önként vállalt részmunkaidő, a határozott idejű, „nulla órás” és ügynökségi munkaszerződések stb.), a másodállások, a hétvégi és túlmunka aránya,
- s mindezzel nő a rosszul fizetett állások aránya is.

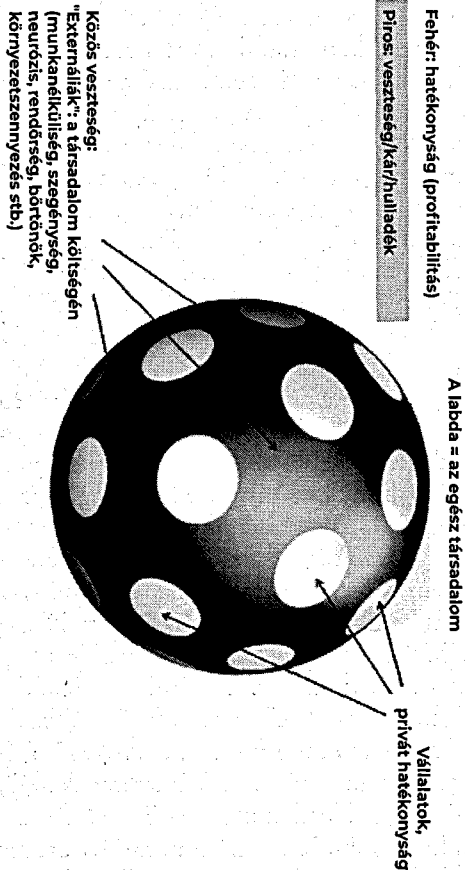
Ezek után nem meglepő, hogy – az e téren is jelentős tagállami különbségeken túl – összességében a 28 tagú Európai Uniót átlagosan jellemző trendek Marx állítását látszanak alátámasztani a „hivatalos paupe-

rizmus” termelődéséről (részletesebben lásd Artnt 2018a). 2005–2006 óta (amióta az adatok rendelkezésre állnak) a népességen belül nőtt a dolgozó szegénye az alacsony keresetűek, a jövedelmi szegénység kórázatának kitettek aránya, különösen a fiatalok körében, továbbá emelkedett a mediánjövedelem 40 és 50 százaléka alatt élők, valamint a szegénységgel vagy társadalmi kirekesztődéssel fenyegetettek aránya és száma is. E mutatók többnyire a válság utáni 5-évben romlottak jelentősen, azóta bizonyos javulás észlelhető, de a 2016–17-es adatok még mindig rosszabbak, mint a 10-12 évvel ezelőttiek.

Persze, lehet azt mondani, mint a kapitalizmus kritikátlan védelmezői teszik, hogy ez „csak” a válság miatt van így, s majd nemsokára bizonyára ismét „csak” akkorák lesznek a szegénység különböző dimenziói, mint 2005–2006-ban, de ezzel mindössze annyit mondanánk, hogy a tőke ismétlődő válságainak egész terhét a munkásosztály viseli, még egy évtizeddel a válság kirobbanása után is. A gazdasági ciklusokka együtt hullámszik a munkásosztály helyzete és életmódja, ám közben – a tőke permanens felhalmozásával együtt – tendenciálisan növekszik alávetettség, kisemmizettség, a bér munkának való kiszolgáltatottsága, a bizonytalanság. A technológia fejlődése kevésbé, könnyebb és élvezetesebb munkafeladatokkal láthatná el az embert, ha nem a tőkés költségkímélő parancsnokolna alkalmazásának módja felett.

De az parancsnokol, és ez társadalmi szinten sokoldalú és sokféle formájú pazarlást eredményez, miközben a tőkés legfőbb tevékenysége – sőt, sokak szerint „erénye” – éppen a költségekkel való spórolás. Ezt az ellentmondást szemlélteti a „Pöttyöslabda effektus” (8. ábra).

Az angolban a „pirosban lenni” („be in the red”) tarzást jelent, tehát azt, hogy kiadásaink meghaladj bevételeinket. Nyilvánvaló, hogy ha ez tartósan feráll, egy vállalat nem maradhat meg a piacon, tönk megy. Az egymástól a konkurenciaviszonyok mielszigetelt vállalatok értelemszerűen csak a saját hatkörükbe vont inputokkal (költségelemekkel) gazdkodnak, hatékonyságukat ezeken mérik. Például, ha egy technológiai fejlesztés jóvoltából a termelékenysa a duplájára nő, azaz fele annyi idő alatt lehet ugyanannyi terméket előállítani (vagy ugyanannyi idő ala kétszer annyit), akkor a tőkés nem felére csökkenti munkaidőt, hanem elbocsátja munkásainak felét. Sok akár egy kicsivel még többet is, hisz a tovább foglkoztatott „szerencsések” könnyen szoríthatók töb intenzívebb munkára ugyanannyi bérért is, holoezzel egységnyi munkájuk ára csökken. Ráadásul, ha a tőkés a munkaidő- (munkaintenzitás-) növekedé mértékénél kisebb mértékben, mondjuk, *felével* meemeli a munkabért, a dolgozók elégedettsége mé nőhet is, miközben egységnyi munkájuk ára ez esetbe is csökkent, kizsákmányolásuk pedig nőtt. (Ekkor jelenség nem egyszerűen nem esik *közvetlenül* egybe lényeggel, de azzal kifejezetten *ellentétes* képet mutat. Ha pedig a tőkés úgy dönt, hogy a kétszeres termelékenységű technológia birtokában kétszeresére növel a termelést, akkor nem vesz (nem kell felvennie) újabl munkaerőt, a termelés növelése ellenére sem csökken tehát a viszonylagos túlnépesség, a munkanélküliei tábora. Az elszigetelt termelőknek csak a saját hatkörükbe vont költségelemekre vonatkozó gazdálkodása tehát azt eredményezi, hogy a technológiai fejlődés jóvoltából a termelésből felszabaduló munkaidő nem egyenletesen oszlik el a társadalomban, hanem

8. ábra A „Pötyöslabda-effektus”
Forrás: a szerző saját készítése

felhalmozódik a munkanélküliek oldalán, ahol áldás helyett átokként hat. De átokként hat ott is, ahonnan felszabadult, s ahol a tartaléksereg nyomására a munkaintenzitás fokozódik. Az így előállt társadalmi bajok (szegénység, neurózis, alkoholizmus, stressz, szervi betegségek, megromlott családi kapcsolatok, rosszul nevelt, netán bántalmazott gyermekek stb.) kezelésére a társadalomnak pénz, időt energiát kell fordítania, nem beszélve arról, hogy erőforrásainak egy jó része, például a munkanélküliség formájában, kiaknáztatlanul hever.

Jelentse mármost a fehér szín a költséghatékony-ságot, a piros a veszteséget. Vegyünk egy piros alapon fehér pöttyös labdát (lásd 8. ábra, nyomdatechnikai okokból az ábrán a piros szín szürkeként jelenik meg), amely a vállalati elkülönültségre épülő kapitalista társadalmat szimbolizálja. A fehér pöttyök a vállalatok, amelyek szükségszerűen költséghatékonyak, különben „elpirosodnak”, vagyis csődbe mennek, beolvadnak a piros mezőbe. A nem szűnő konkurenciaharc nyomása alatt (emlékezzünk a „Delfin-ábra” kapcsán leírtakra) fehérségüket csak úgy őrizhetik meg, ha folyamatosan kivetik magukból azt, ami költségeiket növelné, vagyis mindent, ami a profit szempontjából veszteség, „piros”. Elbocsátának munkásokat vagy újabbak felvétele nélkül bővítik termelésüket, ha a technológia fejlesztése ezt megengedi, fenntartva-növelve a munkanélküli tartaléksereget; a profit növelése érdekében rosszul fizetett és/vagy intenzív munkára sarkallják-kényszerítik munkásaikat, nem törődve ennek negatív egészségügyi, mentális hatásaival a munkásra és családjára nézve; megspórolják a környezet megóvását szolgáló technikákat és hátra sorolják, ha egyáltalán figyelembe veszik a

környezetmegóvás szempontjait a termelési technológiájuk fejlesztése során stb. E költségeket eltolják maguktól, kivetik a piros mezőbe, a társadalom „hóvizébe” ahol a társadalom idejét, pénzét és egyéb potenciáit emésztik fel: munkanélküli segély, szociális ellátórendszer, szociális munkások, pszichiátriai addiktológia, egészségügy, rendőrség, „kíségítő” iskolák, sajátos nevelési igényű gyerekeket és a környezet helyreállítását szolgáló tevékenységek, illetve a környezetszennyezés számtalan formájának következményei stb.

Ha csak a fehér pöttyökre – a *magukon mérve* hatékony vállalatokra – tekintünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a tőkés gazdálkodás biztosítja a hatékonyságot. Persze van ennek némi alapja, Marx megfogalmazásában azonban pontosan kiderül, mi az:

A tőke továbbá kényszerviszonyná fejlődött, amely munkásosztályt arra szorítja, hogy több munkát végezzen, mint amennyit saját életszükségleteinek szűk kör előírt. És mint idegen dologosság termelője, mint többletmunka kizsápolozója és munkaerő kizsákmányolója, a tőke energiában, mértéktelenségben és hatékonyságban túlszárnyazza minden korábbi, közvetlen kényszermunkán nyugvó termelési rendszert. (A tőke I., 290. Kiemelés: A. A.)

Am ha labdánk vízfestékkel lenne festve, és egy ecsettel összemossánk a színeit, akkor messze lennénk a fehértől. A piros valamilyen árnyalatát kapnánk jelölül annak, hogy a kapitalista termelőmód társadalmi szinten messze nem hatékony. Beépített veszteségekkel és károkkal dolgozik: a nyereséget magának nosítja, a veszteségeket viszont, ahol csak lehet társadalmasítja.

6 Lehetséges-e felzárkózás? – Függő pályás fejlődés a transznacionális kapitalizmusban, Brazília példáján

Marx (és Engels) *a nemzetközi kereskedelmi és tőkeviszonyokat a kapitalizmus előfeltételeként kezelte* – Marx kapitalizmuselmélete tehát egyértelműen „világrendszer-elmélet” volt (lásd bővebben Farkas 2011 és 2018).

Minél jobban kiterjednek mármost e fejlődés folyamán az egyes körök, amelyek egymásra hatnak, minél jobban megsemmisül az egyes nemzetiségek eredeti elzártsága a kifejlett termelési mód, érintkezés és a munkának a különböző nemzetek között ezáltal természetadta módon létrehozott megosztása révén, a történelem annál inkább világtörténelemmé válik.” (Marx – Engels 1976 [1845–1846], 39.)

Marxék a prekapitalista viszonyok továbbélésének hatását is tanulmányozták, vagyis azt, hogy a globálissá vált tőkerendszer maga alá gyűri és integrálja az őt megelőző, nála fejletlenebb termelőmódokat, s meghatározza azok további fejlődését. Amikor tehát Marx örökségének eredünk nyomába, feltétlenül tárgyalnunk kell a globális kapitalizmus hierarchiáján belüli „nemzeti utak” problémáját. Erre teszünk kísérletet a továbbiakban, előbb a módszertani keretek tisztázásával, majd Latin-Amerika legnagyobb gazdasága, Brazília példáján.³³

6.1 Módszertani keretek

A filozófia a megismerés három szintjét különíti egyes (egyedi, konkrét), *különös* (több egyedi közvonásainak rendszere) és *általános* (a mindenben benne rejlő elvont lényeg) – a dialektikára épülő marxista filozófia alapkategóriái. E három szint egybe az elvonatkoztatás szintjeit is jelöli. Így tehát a társadalomtudományok is alapvetően háromféle módszerrel közelíthetik meg tárgyukat: az egyesből (egyénből, vállalatból) kiindulva, a több „egyes” magukban foglaló országokat (nemzeteket) véve alapul és végül a mindezeket felölelő világgazdaságot mint az abban résztvevők helyét kijelölő, mozgásukat fejlődésüket viszonylagos szabadságuk mellett behatároló legnagyobb egységet választva az elemzés fundamentumának.

A módszertan meghatározza az elmélet magyarázó képességét, már amennyiben az elméleten olyan szemlémi konstrukciót értünk, amely „a valóság valamely jelenségének, tárgyának olyan gondolati reprodukciója, birtokba vétele, amely annak mozgását és fejlődését képes leírni, értelmezni és megmagyarázni és kedvező esetben legalább némiképp előre látni” (Szigeti 2017, 12).

A Marx utáni, neki ellentmondani hivatott neoklasszikus közgazdaságtan, és minden ennél módszerét átvévő társadalomtudományi megközelítés kiindulópontja és magyarázó ereje az egyes ember (a *homo economicus*, a gazdálkodó vagy a vállalat). Ezek a tudományterületek és irányzatok tehát a *módszertani individualizmussal* dolgoznak. E módszer azonban voltaképpen alkalmatlan arra, hogy tudományos (szisztematikus) magyarázatot adjon a társadalmi

újratermelés változásaira. A módszertani individualizmuson alapuló magyarázatok ugyanis miszticizmusba hajlanak, lévén a szubjektum – semmi mással, mint önmagával magyarázható – önérdékkövető döntéseire alapoznak, s ebből eredeztetik a társadalmi bajok sorát, úgymint a válságokat vagy az egyenlőtlenségeket. Marxnak erről ez volt az álláspontja:

Egy szót esetleges félreértések elkerülése végett. A tőkés és a földtulajdonos alakját semmiképpen sem festem rózsás színben. De személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megismeréséhez, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói. Álláspontom, amely a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természet történeti folyamatként fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad, bármennyire föléjük emelkedhet is szubjektíve. (Marx: Előszó A tőke első kiadásához. A tőke I., 9.)

A módszertani individualizmus elégtelenségét magán a polgári közgazdaságtan keretein belül is érzékelik, s épp e hiányosság orvoslásaképpen került előtérbe az intézmények – kulturális, történelmi örökségek, szokások stb. – szerepe, s vele az ún. „összehasonlító gazdaságtan”, majd az abból kinőtt ún. „kapitalizmus variációk” (*varieties of capitalism*) iskola (Hall – Soskice 2001, Djankov et al. 2003), továbbá a Gilpin-féle „nemzetközi politikai gazdaságtan” (az „államközpontú realizmus” – Gilpin 2004) is. Ezekben az irányzatokban közös, hogy az individuálistól eggyel feljebb, az országok szintjére emelik az elemzést: a módszertani nacionalizmuson alapulnak. Így, más politológiai

irányzatokkal együtt, immár nem egyének, hanem azok egy csoportja (elitek, kormányok) cselekedetével magyarázzák az országok közötti és azokon belüli különbségeket és változásokat. E módszer alkalmaz a közismert Acemoğlu – Robinson szerzőpáros is, ak szerint a felemelkedés nyitja a (nemzeti) elitek kezébe van, s ezért a szegénység az ő döntéseik eredménye (Acemoğlu – Robinson 2013, 68). Mintha nekik felelne Marx, amikor – még 1848-ban – így írt:

Ha a szabadkereskedelem hívei nem tudják megérteni, hogyan gazdagodhat egy ország a másik rovására, ez nem csodálkozhatunk, hiszen ugyanezek az urak a sem akarják megérteni, hogyan gazdagodhat egy országon belül egyik osztály a másik osztály rovására. (Marx 1959 [1848], 434.)

A módszertani individualizmussal és nacionalizmussal szemben a mára globálissá vált – pontosabban mint azt Marx is hangsúlyozta, *eleve nemzetközivé* kialakult – tőkerrendszer, a transznacionális monopolkapitalizmus vizsgálatának értelmes szintje *mag a világregndszer* (ami magában foglalja az egyest és különöst is). Ehhez a marxi módszerhez illő *rendszer szemléletre* (*methodological systemism* – Bunge 2000) van szükség. A rendszerszemléletnek a világgazdaságra adaptálása Immanuel Wallerstein nevéhez kötődik, aki a történetiség és függés viszonyait reflexióba állító más tudósok (Marx mellett Furtado, Prebisch, Arrighi) eredményeit is felhasználva foglalta egységbe a *világregndszer-elmélet*ként ismert nézetrendszert (Wallerstein 2010).

Fernández és szerzőtársai (2017) a világregndszer-szemlélet talaján kritizálják a ma nagy népszerűsége

rűségnek örvendő „varieties of capitalism” módszertanát, mondván, a nemzeti „modellek”-re épülő elemzés eltekint a centrum–periféria-viszony szülte meghatározottságoktól, a centrumországok mintáiból indul ki, és ezeket a mintákat húzza rá a perifériákra is. Hangsúlyozzák, hogy a perifériákon, s így különösen Latin-Amerikában megjelenő „kapitalizmus-verzió” csak úgy érthető meg, ha

1) a megkülönböztető jegyek mellett bevonjuk a rendszeranalízisbe a különböző kapitalizmus-„modelleket” jellemző hasonlóságokat is, különösen a mindannyiukra jellemző *belső ellentmondásokat* (a tőke–munka-ellentét és a tőkék versenye) és *váltság-hajlamot*,

2) ha a sokféle modellt úgy fogjuk fel mint a *világpiacba integrált és strukturálisan egymáshoz kapcsolódó* variánsokat, és végül,

3) ha a politikai-gazdasági változásokat a *centrum–periféria-rendszer átalakulásának keretén belül* értelmezzük.

A centrum- és periféria-gazdaságok viszonya képezi a „globális rendszerellentmondást” (*global systemic contradiction*), és a különböző kapitalizmus-variációk az átfogó, tér- és időbeli (*spatiality and temporality*) világrendszer-variációkhoz köthetők – fogalmaznak a szerzők.

Hasonló módszert követ a kelet-európai fejlődés elemzésekor Gerőcs és Pinkasz (2017).

A következőkben mi is ebben az elméleti keretben fogunk mozogni, amennyiben a perifériák, így jelesen Brazília pályáját a liberális tőkeáramlással és a transznacionális vállalatok értékláncaiban folyó tevékenységgel globálissá vált tőkeértékesülési ciklusok

(4. ábra) – és a hozzájuk kapcsolódó intézményi változások – részeként igyekeznünk láttatni.

Mielőtt azonban tovább mennénk, két megjegyzést kell tennünk, mert úgy véljük, ezek a további megértése szempontjából lényeges összefüggések irányítják a figyelmet.

Az első, hogy az osztálytársadalmak alapellenmondását (az elosztásban rejlő antagonisztikus oktatálykonfliktust) az osztálytársadalmak saját keretei között nyilvánvalóan nem képesek megoldani. Ez ellentmondás a kapitalizmusban a GDP-n való oktozásban mérhető, és a növekvő jövedelmi, vagyoni különbségekben válik kézzelfoghatóvá. Az ebben eredő feszültségek kezelésére a fejlett országok másfél évszázaddal ezelőtt, még a gyarmatbirodalom összeomlása és a kizsákmányolt népek önállósá válása előtt elkezdték kiépíteni saját intézményeiket – a *szociálpolitikát*, kezdve Bismarcktól az Európai Unió emberi és szociális jogokat tartalmazó szabályaira bezárólag. Ezeknek az intézményeknek a fenntartása a hierarchikus világrend centrumnak kedvező értékláramlási folyamatai révén volt lehetséges, és lehetséges ma is, hiszen a fejlettebb ország értéket (nemzeti munkát) von el a fejletlenebbtől, akkor is, ha világpiaci áron fizet termékeiért – lévén a fejletlenebb országoknak ugyanannyi dollár kitermelése több munkaórát igényel, mint azt a 2.4. fejezetben az 1. ábra segítségével kifejtettük. A centrumországok munkáját tehát jórészt a perifériák bérmunkásai fizetik meg. Ez az implikálja, hogy a fejletlenebb országok számára jóval nehezebb hasonló szociálpolitikai intézményeiket kiépíteni (a fejlett országokhoz hasonló GDP elosztást kialakítani), mint a centrumnak, mivel min

den ilyen elmozdulással versenyképességüket, a globális tőkerendszerben elfoglalt pozíciójukat veszélyeztetik.

A második megjegyzésünk az, hogy az állam azóta hajlamos az eladósodásra, amióta kialakult. Ezért van szüksége tulajdonra, amiből jövedelmet szerezhet (és háborúkra, amikkel a tulajdont megszerzi). A tőkerendszer elterjedésével azonban a modern tőkés államnak nincs, illetve alig van tulajdona, bevétele lényegében már csak adókból és járulékokból származik. Mivel azonban az adók és a járulékok levonást jelentenek a profitból, a rendszer – vagyis a tőkemegtérülés – fenntartása érdekében az állam ezek arányát nem növelheti, sőt, ha lehet csökkentenie kell. A munkára közvetlenül vagy közvetve (a fogyasztási adókon keresztül) nehezedő adók pedig a rendszer stabilitását „alulról” veszélyeztetik, ezeket sem lehet tehát korlátlanul növelni. Nem nehéz belátni, hogy a tőkével kevésbé ellátott, más országokból értékel-szívásra nem vagy kevésbé képes országokban az állam időről időre az eladósodással küzd, akár jól gazdálkodik, akár nem – mert a „rosszul gazdálkodás” is a rendszer lényegéből fakad, amikor egy kormány a társadalmi békét veszélyeztető szegénységet vagy jövedelmi polarizálódást igyekszik „erején felül” kompenzálni. Ezért az állam visszaszorítására irányuló gazdaságpolitikai kurzusfordulók többnyire mint az állami gazdálkodás kudarcából eredő pénzügyi kényszerek jelentkeznek.

Lássuk ezek után Brazília útját a kapitalista világrendszerben!

6.2 Gazdaságtörténeti áttekintés

A világgazdaság mintázata – mind a hierarchia mértéke és beágyazottsága, mind a termelés nemzetközisége, a kormányok függetlensége vagy a politikai és ideológiai diskurzusok szempontjából – lényegesen eltérő képet mutatott az 1980-as évek előtt, miután. Ennek megfelelően, Brazília gazdasági fejlődése is két nagy periódusra bontható a II. világháború óta: az 1980-as évekig (már az 1930-as évektől kezdve) importhelyettesítő iparosítás (ISI) és gyors növekedés, azt követően pedig – egy átmeneti periódus után – exportorientáció és lassabb növekedés. Az első periódust viszonylagos stabilitás jellemezte, a GDP növekedése sosem volt negatív. A második szakaszban viszont több olyan év is előfordult (már a 2008-as válság előtt is öt!), amelyben a GDP csökkent. Ugyanakkor a két nagy korszakon belül egyaránt gazdasági és politikai ciklikusságot tapasztalhatunk, amelyeket a fejlődés-felzárkózás mindmáig kiújuló ellentmondásai indukáltak a változó világgazdasági feltételek tükrében. Mindez jól leolvasható a 9. ábráról.

Az importhelyettesítés különböző politikai rendszereken átívelő időszakot jelentett, így például kezdeti demokratikusabb berendezkedést az 1960-as években kiéleződő osztálykonfliktusok követték, amelyeket az uralkodó osztály az 1964-es katonai hatalomátvétellel és az azt 1985-ig követő diktatúrával „oldott meg”. Ez a politikai rendszer lehetővé tette a gyors erős állami gazdaságirányítást és tervezést, valamint azt is, hogy a brazil tőke profitabilitását a bérek alacsonyán, a kizsákmányolási ráta magasán tartásával biztosítsák (Mateo 2018).

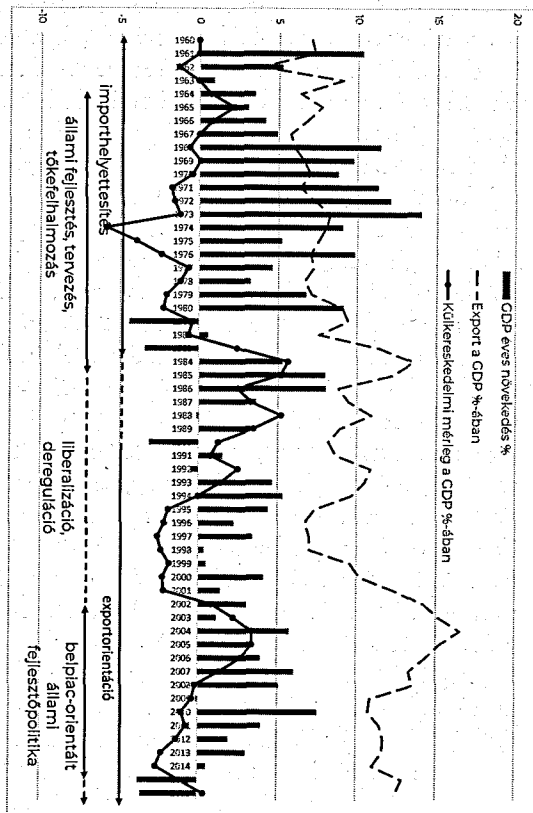
1950 és 1980 között a brazil feldolgozóipari termelés évi átlagban 8,3 százalékkal nőtt, ezt követően azonban a növekedés lelassult: 1980 és 2008 között csak évi átlag 1,3 százalékot ért el (Mateo, 2018). A gépesítés 1980-ig gyorsan haladt, a tőke/munka arány ($\frac{C}{V}$), vagyis a tőkeösszetétel 1950 és 1980 között, évente átlagosan 6,21 százalékkal emelkedett. 1980 után a növekedés lényegében megállt (az átlagos növekedés 1989-ig 0,26 százalék volt), majd 1989-től a tőke/munka arány csökkenni kezdett! Ezt főképpen az magyarázza, hogy az 1980 előtti tőkeintenzív fejlődés felhajtotta a beruházási eszközök árát (a gépek, eszközök stb. ára gyorsabban emelkedett, mint a bér) vagyis a tőke drágább lett, mint a munka, így előnyösebb volt munkaerőt alkalmazni, mint technológiát fejleszteni. 1980 után e diszkrepancia némiképpen csökkent, de nem szűnt meg. Összességében 1950 és 2008 között a tőkehatékonyság (GDP/bruttó állótőke-állomány) 68 százalékkal esett (Mateo 2018, 13, 17), úgy, hogy 1992-ig jelentősen csökkent, majd azt követően némiképpen emelkedett – ekkor is inkább a beruházási cikkek relatív árának csökkenése és nem a termelékenység növekedése miatt –, de a növekedés nem kompenzálta a korábbi évek csökkenését.

Azt látjuk tehát, hogy megindult egy modernizáció, ami a piaci logika miatt 1980 után megállt, majd visszafordult. Az élől munkát megtakarító technika alkalmazását felülírta a profitkényszer. Emlékeztetek rá, hogy az 5.3 fejezetben már megtárgyaltuk, hogy a tőkerendszer csak *végző soron* (ha a költségszűkítésre már nincs más mód) alkalmazza a fejlettebb technológiát. Amíg az élől munka olcsóbb, mint a gép, amit kivált, addig nem modernizál. Ennek gyakorlati megjelenését látjuk a most tárgyalt brazil példán.

Ugyanakkor az ország perifériás jellegéből adó történelmi tőkehiány miatt a beruházásokhoz mindig a tárgyalt 1950–2008-as periódusban is külső forrás-bevonásra volt szükség. Ezt részben a külföldi vállalatok (a hazai államiakkal együttműködve), részben a hitelek biztosították, de ezek csak az 1970-es év ismételt olajárrobbanásai következtében nőttek kritikus szintre (Brazília abban az időben jelentős netto nyersolaj-importőr volt – bár 1997-től fokozatosan csökkenő mértékben, 2008–2010-ben nettó exportőrré vált, utána néhány évig ismét többet importált, mint exportált és 2015 óta megint nettó nyersolaj exportőr). Az adósságráta 1967-ben még 11 százalék volt, 1984-ben már 54 százalék. Mindezt az infláció szárnyalása kísérte. A válság 1981-ben ütött be (a GDP 4,4 százalékkal, majd 1983-ban további 3,4 százalékkal esett), és lehetetlenné tette az adósságszolgálatot, ami 1982-ben már meghaladta az export 82 százalékát.

Az importhelyettesítésről való leválás az adósságválság kezelése kapcsán indult meg, de az igazi neoliberalis, exportorientációs fordulat csak egy átmenező időszak után, 1989-től következett be és 1994-ben a Plan Real-lal tetőzött (lásd később). E folyamatot az 1985 után 18 évig hatalmon lévő konzervatív párt vezette. Az eladósodás és az import-helyettesítés miatt felpörgő inflációt többször hiába próbálták megfékezni: az áremelkedés éves üteme 1989–90-ben és 1993–94-ben is 1000 százalék fölé szökött! Ezzel összefüggésben, magas kamatok és túlértékelődő nemzet valuta gátolta a gazdasági aktivitást. A pénzügyreform, vele a teljes nyitás tehát elkerülhetetlen volt annál érdekében, hogy az importverseny letörhesse az árakat.

Bár a külső adósság az 1980-as években mérséklődött, a neoliberális nyitás után ismét növekedésnek

9. ábra Gazdaságpolitikai kurzusok, GDP és külkereskedelm Brazilában, 1960–2016

Forrás: The World Bank, World Development Indicators
<https://data.worldbank.org/country/brazil>

indult, mivel a kereskedelmi mérleg negatívba fordult (lásd 9. ábra). A külpiaconak való kitettség okán az 1990-es évek végén újabb válság ráta meg az országot. Ez újabb kormány- és kurzusváltá hozott. A 2002-es választásokon a Munkáspárt került hatalomra a szegény munkáscsaládból származó Lula Inácio Lula da Silva („Lula”) vezetésével. Az új kurzus az állami újraelosztás erősödését jelentette előbb a szociális, majd a termelési szférában, ami azzal járt, hogy az exportorientáció mellé a belső keresleté kítés társult.

Mindez azonban nem sok mindenre lett volna elegendő, ha a világgazdaság éppen Lula hivatalb lépésének idején nem vesz új lendületet. Az 1990-es évek információtechnológia-boomjának kifulladásá követően, 2002-től a centrumországokban elindult egy hitel alapú gazdasági boom, amit segített az éppen útjára induló Euró, valamint az, hogy Kína ekkortá hirdette meg a „Go global” stratégiát, hatalmas infrastruktúrális beruházásokba fogott, és GDP-je évről évre gyorsabban nőtt. Közrejátszott benne Indi fölgyorsult növekedése is. Mindez egy nyersanya piaci „szuper-ciklust” indított útjára, azaz felhajtott a Brazília által is exportált nyersanyagok (pl. olaj, ré vas) és mezőgazdasági termények iránti keresletet é azok árát. 2002 augusztusa és 2005 augusztusa között az érintett alapanyagok ára 59, a félkésztermékek ár 43 százalékkal nőtt (Cardoso – Teles 2010, 17), s a növekedés, ha kisebb ütemben is, egészen 2011 közepéig folytatódott, amikor stabilizálódás, sőt egyes esetekben már árcsökkenés következett be. A fellendülés és az IMF-et követő konszolidáció hatására 2003 után Braziliában növekedésnek indult a külföldi működőke-beáramlás is.³⁴

Igy tehát a 2003 és 2010 között regnáló Lula, majd egy ideig az őt követő, szintén munkáspárti Dilma Rousseff alatt a brazil társadalomra olyan „arany évek” következtek, amelyeket a nyugat-európai társadalmak élveztek az 1980-as évekig (bár az utóbbiak jóval hosszabban): a gazdaság jó ütemben gyarapodott, nőtt a bérek nominális és reálértéke, 2002 és 2013 között reálértéken 75 százalékkal emelkedett a minimálbér (Costa 2018, 73) és bővültek a – nagyrészt a minimálbérhez kötött – szociális juttatások is. Milliók emelkedtek ki a szegénységből és nőtt a bér/GDP arány. Ez utóbbi korábban, az 1990-es évek közepétől 2004-ig csökkent, csak azt követően lendült fel ismét, bár korábbi csúcsát nem érte el (Summa – Serrano 2017, 15). A hozzáadott érték elosztása tehát a munka javára változott, ami – lévén a globális tőkerendszerbe integrált tőkés gazdaságról szó – magában hordta a kurzusváltás szükségszerűségét.

Ez be is következett, amint a tőkeértékesülés lejtőre fordult: a világpiaci ciklus 2011-es csúcspontját követő lejtmenet megágyazott a gazdasági és gazdaságpolitikai fordulatnak. Ennek első jelei már 2011 közepétől megfigyelhetők voltak, a 2015-ben beköszöntő válsaggal pedig, és különösen Rousseff puccs-szerű eltávolítását követően, a neoliberális „korrekció” teljessé vált.

6.3 Brazília a globális tőkeciklusok hullámán

A 4. fejezetben tárgyaltak alapján, a világ gazdaság elmúlt közel egy évszázadát három „csomópontválság” (1929–33, 1970-es évek, 2008) és az ezek által határolt két szakasz (kondratyevi „hosszú hullám”) jellemzi.

Brazíliát is mindhárom válság megrázta, s gazdaságpolitikai fordulatot kényszerített ki az ország vezetőiből. Az 1929–33-as válság az állam gazdaságirányító fejlesztő tevékenységét tolta előtérbe (ez az időszak fejlett országokban is a fokozott állami szerepvállalás ideje volt), az 1970-es évek válsága pedig, amely transznacionális vállalatok felemelkedését eredményezte, a neoliberális fordulatot, az állam közvetlen beleszólásának visszaszorulását hozta el. Az e kurzushányosságit az állam gazdasági beleszólásának ismételt növekedésével orvosolni célzó kurzust pedig 2008-as válság után néhány évvel, 2011-től fokozatosan szorították vissza. A brazil gazdaságnak a globális gazdasági ciklusoktól való függése tagadhatatlan.

6.3.1 Tőkefelhalmozás és felzárkózás

Korunk világrendszerében a fejlett országgá válás („felzárkózás”) a tőkefelhalmozás (tartós) sikerességé válik. A perifériás és félperifériás gazdaságokban azonban – mint azt a 4. fejezetben a 4. ábra segítségével bemutattuk – éppen ez okoz nehézséget.

Már a korábbiakban is láttuk, hogy a brazil iparosítás során – az 1980-as évekig – a beruházási és közök relatíve drágábbnak bizonyultak a munkánál, s ez a helyzet, bár kisebb arányban, még az exportorientációra való átérést követően is fennmaradt. E pedig ördögi kört generált: a drága tőke („c”) és olcsó munka („v”) párosa gátolta a technológiai modernizációt, a tőke technikai összetétele s vele a termelési lékenység csökkent, ami rontotta a nemzetközi versenyképességet, ezen keresztül pedig gátolta a exporttöbblet kialakulását és ezzel a tőkefelhalmozást.

zást – újratermelve az elmaradottságot. Ez a *circulus vitiosus* az, ami miatt a brazil és más, hasonló helyzetű félperifériás és perifériás gazdaságok esetében az állami beruházásoknak pótolhatatlan fejlesztési szerepük van.

Mateo (2018) kimutatja, hogy a brazil profitráta ciklikus hullámzásokon keresztül csökkenő tendenciát követ 1960 óta, s bár 1992 után a neoliberalis politikának köszönhetően emelkedni kezdett, az emelkedés 2004-ben – jóval az 1960-as és 1970-es éveket jellemző szint alatt – megállt, s az azt követő évtizedben lényegében stagnált. Újabb váltást (a profitráta ismételt növekedését) a 2002 utáni kedvező világ gazdasági helyzetbe ágyazott belső keresletélénkítő gazdaságpolitika indukált.

Térjünk most át annak vizsgálatára, hogyan alakult a félperifériás Brazília felzárkózási pályája a kapitalista világrendszer elmúlt bő másfél évszázadában!

A felzárkózást GDP/fő-ben mérve – ismerve és elismerve e mérce hiányosságait, de jobb híján alkalmazva – a Maddison-projekt (2018) hosszú távú adataira hagyatkozunk. Abból kiindulva, hogy az országok árdinamikája és fogyasztási szerkezete eltérő, ami torzírtja az összehasonlítás eredményét, a projekt gazdái újabban két adatsort kalkulálnak az egy főre jutó GDP-re vonatkozóan. Az egyik (az ún. CGDPpc) 2011-es USD értéken alapul és a GDP/fő növekedését az USA inflációs rátájának figyelembevételével számolja ki. A szerzők szerint, ez a mutató alkalmasabb az országok jövedelmi szintjének összehasonlítására. A másik (az ún. RGDPNApc) szintén a 2011-es USD-n alapul (ez évben tehát a két adat, a CGDPpc és az RGDPNApc egyenlő), de a GDP/fő dinamikáját a nemzeti számlákból veszi át, s így inkább a növekedési

dinamikák összehasonlítására alkalmas (a módszert lásd bővebben Inklaar et al. 2018). Az alábbiakban mindkét adatsort használni fogjuk a brazil pálya levezetésére, mégpedig az USA-val való összevetésben.

A 10. ábra mutatja Brazília és az USA egy főre jutó GDP-jének arányát 1850 óta, mindkét adatsor, tehát a CGDPpc és az RGDPNApc szerint is. Elsőre szembeszökő, hogy összességében és lényegében egy adatsor alapján sem beszélhetünk felzárkózásról, hiszen a növekedésdinamikai RGDPNApc-vonal legfeljebb az 1970-es évek végén, még a teljesen szembesé válnak a 1850-es és 60-as évek szintjét, de soha nem érte utol. A jövedelemszintet jellemző CGDPpc alapján ugyan kicsit jobb a helyzet, azonban a 2016-ig a brazil egy főre jutó GDP az amerikaiénak eszerint csak 25,4 százaléka volt, ami alig pár százalékponttal több, mint 160-170 évvel ezelőtt.

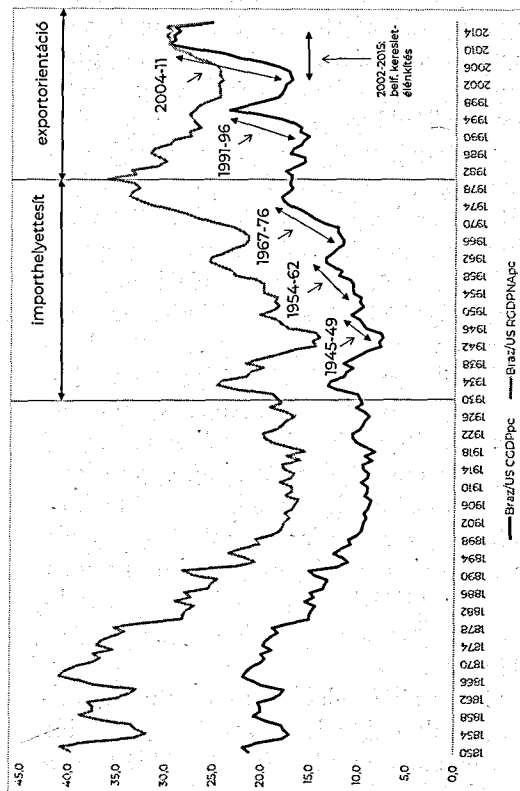
Az is szépen látszik, hogy a brazil gazdaság lemaradása az USA-tól egészen 1945-ig folyt (az 1929–33-ig Nagy Válság idején történt látványos felzárkózást az USA GDP-jének visszaesése magyarázza), azóta ciklikus felzárkózást (pontosabban inkább: „visszapaszkodást”) látunk. A CGDPpc esetében mindegyik felzárkózási időszakot követő visszaesés magasabb szinten állt meg, mint a megelőző ciklus csúcspontján – kivéve a kiforrott neoliberális gazdaságpolitikával szembejövő, 1991–96 között fellendülést hozó ciklus, amelynek leszálló ágá végül a korábbi ciklus csúcspontjánál (1976: 18,1%) alacsonyabb szintet produkált (2003: 17%). További tanulság, hogy az importhelyettesítés és az exportorientáció szempontjából vizsgálva a 10. ábra CGDPpc vonalát, az 1980-tól datálható exportorientációs időszakban gyorsabb felzárkózás

látunk, de ez lényegében csak a 2002-től fellendülő világgazdaság talaján alkalmazott, belpiacot serkentő gazdaságpolitikával jellemzett időszaknak köszönhető, mivel az azt megelőző (1991–96-os) felzárkózási periódust olyan csökkenés követte, amely visszalökte a brazil GDP/fő-nek az USA-éhoz viszonyított értékét a nagy gazdaságpolitikai filozófiaváltás kezdetén, 1980-ban jellemző szintre.

Mindezt megerősíti a növekedésdinamikai RGDPNApc alapján számolt vonal, ahol a brazil GDP/fő dinamikus szakaszai jól egybevágnek a CGDPpc felzárkózási szakaszaival, egy különbséggel: a növekedésdinamikában az exportorientációs váltás után ciklikus, de egyértelmű lejtmenet következett, amelyet csak a nyersanyagpiaci fellendülést és a Lula-féle belföldi keresletélénkülést hozó periódusban váltott fel tartósabb hegymenet (10. ábra).

Látszik, hogy a neoliberális, a piaci vezérlelt előtérbe helyező kurzus csak egyetlen, kérészéletűnek bizonyult időszakra (1991–96) tudta felülmúlni a nagyobb állami beleszólással járó periódusokat a felzárkózást illetően (CGDPpc-vonal), és fokozatos lemaradást produkált a növekedési ütemkülönbségben. Ez utóbbi szempontból (RGDPNApc-vonal) egyértelműen kiugrik a 2002 utáni, megnövekedett állami szerepvállalással (vagyis a piaci mechanizmusok érvényesülésének némi korlátozásával) járó periódus fölénye.

Brazília jelen idő szerinti legutolsó, 2004 és 2011 között zajló, a fenti adatok tanúsága alapján eddig a legsikeresebbnek bizonyuló (az USA-hoz képest legnagyobb ugrást eredményező) felzárkózási periódusa a kivételesen kedvező világgazdasági környezetnek volt köszönhető, ami szerencsésen ötvöződött a

10. ábra. Brazília GDP/fő értékének aránya az USA GDP/fő értékéhez viszonyítva: a felzárkózási szakaszal, 1850–2016, százalék

keynesi logikájú állami újraelosztással, a nyersanyag „szuperciklust” időlegesen megszakító 2008-as pénzügyi válság után pedig a növekvő állami beruházások multiplikátor hatásával. A GDP-hez az export 2002–2004-ben járult hozzá komolyabb mértékben, majd a dinamizmus áterjedt a belpiacra. Mindennek eredményeképpen a beruházások aránya mind a profithoz, mind a bruttó lekötött tőkéhez, mind pedig a GDP-hez mérten nőtt (lásd Mateo 2018). De emelkedtek a bérek és az infláció is, ami rontotta a versenyképességet, az exportteljesítményt és a külkereskedelmi mérleget (lásd 9. ábra), a nemzeti valuta (a Reál – BRL) túlértékeltté vált, s 2011 közepétől folyamatos nominális leértékelésre volt szükség. 2015 elejétől – még Rousseff elnöksége idején – megszorító költségvetési, hitel- és pénzügypolitika következett. A valutaleértékelés, az államilag ellenőrzött árak jelentős emelése és az egyéb megszorítások jelentősen csökkentették a munkásosztály alkupozícióját és az állami intézmények erejét, s ezzel megnyílt az út a konzervatív kurzushoz való visszatérés előtt is: lehetővé vált a kormányváltás és a munkapiaci és jóléti reformok elfogadtatása a parlamenttel (Summa – Serrano 2017, 18). A bérarány a GDP-ben újra csökkent, a kizsákmányolási ráta ($\frac{m}{v}$) emelkedett. A tőkemegtérülés feltételei javultak.

Mindez illusztrálja a globális tőkeciklusok perifériákra gyakorolt ambivalens hatását. A ciklusok jellegzetesen extenzív (munkaigényes) fejlődést generálnak a perifériákon (pontosabban, ahogy a 4. fejezetben és a 4. ábra segítségével leírtuk: a globális ciklusok extenzív-expanzív szakasza a perifériákon folyik, az intenzív-innovatív szakaszt a centrum monopolizálja), ami felhajtja a béreket, az egységnyi

munkaerőköltséget, s ezzel maga a fellendülés morzsol fel a perifériák kezdeti előnyét és eredményez válságot, amelynek „kezelése” során aztán a bérarányt csökkentik. Ez a folyamat a külső-belső egyensúlytalanságok ördögi köreibben nyer mozgásformát, amely során a válságok mindig kikényszerítik a gazdasági politikai kurzusváltást is.

2002 októberében, a nélkülözésbe és az ismétlődő megszorításokba belefáradt tömegek (a szegény- és középrétegek egyaránt) Lula da Silva elnökké választásával a baloldali munkáspárti ellenzékot emelték kormányra. Ezzel a monetáris és költségvetési egyensúly fenntartására törekvő, de a szegénység csökkentését középpontba helyező neokeynesiánus gazdasági politikai kurzus került hatalomra, két cikluson keresztül Lula, majd 2011-től Dilma Rousseff vezetésével. Mind a gazdaságra, mind a lakosságra jó néhány jó év, ám, mint látni fogjuk, az egyensúlytalanságok váltakozását ez sem tudta kiküszöbölni: az expanzió évei nem kedveztek a termelés strukturális-technológiai javulásának, s az így kitermelt versenyképesség-romlás, a kedvezőtlen világgazdasági környezettel együtt, újfent felborította a belső, majd a külső egyensúlyt. A következőkben e periódus világgazdasági beágyazottságának eredünk nyomába.

6.3.2 Belpiaci orientáció, „szociális fejlesztő állam” vagy valami más?

A 2003. január 1-vel hivatalba lépő Lula elnöksége neokeynesiánus, a szegénység ellen hatékonyan harcoló gazdaságpolitikai fordulatáról lett híres. E gazdasági politika pillére a jövedelmek növekvő mértékű új

osztása a legalsó rétegek javára és az állam közvetlen gazdasági tevékenységének erősítése – vagyis a belső piaci kereslet táplálása volt. Ez egy ideig sikeresen működött, különösen amíg a világgazdaság is expanzív periódusát élte. Közben azonban a gazdaság struktúrális jegyei nemhogy javultak volna, de romlottak.

A stabilizáció mellett Lula meghirdette a szegénység felszámolásának célját, amelyhez a *Fome Zero* (zéró éhezés) nevű program szolgáltatta a keretet. A szegénység elleni harcot kiegészítette a közvetlen demokrácia elemeinek integrálása az intézményrendszerbe,³⁵ s az egésznek jó alapot kínált az 1994-es reformok során kiépített szigorú banki és közpénzügyi szabályozás fenntartása. A monetáris szigor (a stabil valuta érdekében az inflációt féken tartani hivatott magas kamatok) által visszafogott keresletet a brazil kormányzat a jóléti kiadások növelésével pótolta.

A 2002-ben induló újabb globális tőkeciklus hullámán a korábbi neoliberális politikai kurzussal szemben kínált, bár azt csak néhány elemében módosító gazdaságpolitikai fordulat sikeres lehetett (2003 és 2008 között a GDP évi átlagosan 4 százalékkal nőtt) – s mivel ez volt előtérben, könnyű volt túlértékelni a szerepét. A 2008-as válságra nem új politika, hanem a 2003–2004-ben elindított kurzus erősítése volt a válasz: a csökkenő exportbevételeket a belföldi keresletnek az állami újraelosztással történő további élénkítésével, valamint új felvevőpiacok, mindenekelőtt Kína felé való orientálódással igyekeztek pótolni. A centrumországok konjunktúrájától való függetlenedést azonban ez sem hozta meg, és a felzárkózási trendet sem tette állandóvá, mint az néhány évvel a 2008-as globális válság kirobbanása után már világosan kitűnt.

6.3.3 A fordulat

A 2000-es évek kedvező világgazdasági környezete 2008-tól kezdve lassan elenyészett. A nyersanyagárak „szuperciklust” a 2009-es pénzügyi válság megakasztotta (a nyersanyagárak és a kereslet is esett), utána magához tért, részben a centrum államainak expanzív monetáris politikája, részben a kínai állam beruházások felpörgetése, részben a Kína mellé beruházásaival felzárkózó India jóvoltából – mindaddig amíg a beruházási ciklus itt is leszálló ágba nem ért. A ciklus csúcspontja 2011 elején volt, attól kezdve a kereslet és az árak is lejtőre kerültek.

A Rousseff vezette kormányzat a növekedés finanszírozásához először még több állami pénzt mozgósított, amelyek az állami óriásvállalatok (a *Petrobras* és az *Eletobras*) finanszírozásán túl, egyebek mellett a 2014-es FIFA VB-t és a 2016-os olimpiát szolgálták. Ehhez ugyan növekvő mértékű hitelfelvétel kellett, de ezek törlesztését egy ideig az exportbevételekkel, illetve a korábban felhalmozott devizatartalékok gond nélkül biztosították. Valójában a GDP-hez méltó államadósság 2002 és 2013 között egyetlen év (2008) kivételével évről évre csökkent, a brazil állam gazdasági kódása 2014-ig egyensúlyban volt. Csak ez évben különösen 2015-ben (a világkereskedelem visszaesésének évében) következett be romlás, ami az államadósság felfutásában csapódott le. Mivel ekkor került megrendezésre a FIFA VB is, adódik a következtetés, hogy az ezt szolgáló beruházások, illetve a ráadásul még szociálpolitikai kiadásokat is növelő állam okozta a válságot. A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Helyesebb úgy fogalmazni, ahogy Szenté-Varga teszi a labdarúgó VB költségei „jelentősen megterhelte

a költségvetést egy olyan időszakban, amikor a gazdaságilag kedvezőbb évek már elmúltak.” (Szente-Varga 2016, 122 – kiemelés tőlem. A. A.)

És valóban, a világ gazdasági környezet romlása már 2009-ben az elsődleges (az állami adósságra jutó kamatfizetés nélkül számított) költségvetési egyenleg aktívumának mérséklődésében érezte hatását. A világ gazdasági konjunktúra leszálló ága tehát lassan kikezdte a külső egyensúlyt, majd lassan érezte hatását a belgazdaságban is, s így a növekvő bérkiáramlás inflatorikusan hatott, ami a belső egyensúly felborulásában csapódott le. Ez jó ürügyet szolgáltatott a kurzusváltásra, a retorika szerint az előző kormány pazarló gazdálkodását korrigáló gazdaságpolitikai fordulatra, és legfőképpen a bérarány leszorítására a költségvetési egyensúlyt szolgáló „megszorítások” útján.

2016-ban a költségvetési tételek közötti törvénytelen átcsoportosítás vádjával a kongresszus kb. kétharmados szavazati aránnyal eltávolította hivatalából Dilma Rousseffet – amit mind ő, mind az ő pártján álló közvélemény *puccsként* értékelte –, és helyét az addigi alelnök, Michel Temer vette át, akinek a programjában az üzleti szféra által szívesen látott reformok szerepeltek. Szintén korrupciós vád alapján eltávolították a politikai közéletből (börtönbe zárták) a 2018. októberi választásokon újra indulni szándékozó egykori elnököt, a még mindig roppant népszerű Lula da Silvát.³⁶

Ily módon sikeresen kiiktatva politikai ellenfeleit, a tőkeérdek szolgálatában álló Temer-kormány habozás nélkül munkához látott: a stabilizációt célzó reformok jó részét másfél év alatt keresztülvitték (pl. alkotmány-kiegészítésben rögzítették, hogy a költ-

ségvetési kiadások 2017-től kezdve 20 évig csak infláció mértékével nőhetnek), a munkavállalói bontásra nézve hátrányosan változtatták meg a munkaügyi szabályozást és javaslatot nyújtottak a nyugdíjkorhatárnak a férfiak esetében 65, a nők esetében 62 évben rögzítésére. A munkába állást segítő programot indítottak el a szociális programokban résztvevők számára: a cél nyilvánvalóan a „segély helyett munka” elv felé való elmozdulás, hogy a költségvetési kiadásokat később csökkenteni lehessen. Munkaerőpiaci, államigazgatási deregulációt hajtottak végre, oktatási reformot, amelyben a szakképzés került előtérbe, 2017-ben 70, 2018-ban 75 állami vállalat privatizációját indították el, lépéseket tettek külkereskedelem további liberalizálásáért (Temer 2018). A 2018-as Világ gazdasági Fórumon Michel Temer azt nyilatkozta, hogy a válságot a fiskális egyensúlytalanságért felelős populizmus okozta, s az ő reformjainak köszönhetően Brazília ismét erős, „felelős” és nem populisták” (Temer 2018) orszaggá lépett elő.

Egy ciklus mélypontja után mindig jön a fellelkesülési hullám, aminek bármilyen politika csupán ilyen vagy olyan hajósa lehet. A világkereskedelem 2016-os visszaesését 2017-től lendületes növekedés váltotta fel, a nyersanyagárak csökkenése megállt, s az ipari anyagok ára elindult fölfelé. Ekképpen a brazil válság is véget ért 2016-ban, 2017 már a kilábalás éve. A válság miatt 13 millióra duzzadt munkanélküliség visszafogta a béreket és lehűtötte az inflációt. A profitkilátások javulni kezdtek. A befektetői bizalom erősödésének jót tett a Temer-kormány ígérete a költségvetési fegyelemre, deregulációra és privatizációra vonatkozóan, de mindez nem lett volna elég, ha nem egy új ciklus hajnalán hangzottak volna el...

A radikális neoliberális „ellenforradalom” nem állt meg Temernél. A 2018. október 28-i elnökválasztást a szélsőjobboldali Jair Bolsonaro nyerte. Így 2019. január 1-től Brazília élén a társadalmi konzervativizmus (nacionalizmus, klerikalizmus, militarizmus, centralizáció, nemi, faji kirekesztés stb.) és szélsőséges gazdasági neoliberalizmus (széleskörű privatizáció, egykulcsos adó, nyugdíjkorhatár-emelés, környezetvédelem háttérbe szorítása stb.) erői állnak.

Hogyan kerülhetett Brazília is azon országok sorába, ahol egy baloldali kurzus után a nép „demokratikus” úton (szélső-) jobboldali autokratikus vezetőt választ magának? A válasz ezúttal sem egyszerű: a nemzetközi tőkerendszerbe ágyazott gazdasági-politikai összefüggésekben rejlik. A fehér középosztály már korábban is közeledett a szélsőjobbhoz, mivel a Bolsa Familia program úgymond ellentmondott a „meritokráciának” (a szegények „érdemtelenül”) jutottak anyagi támogatáshoz, vagy pörébben fogalmazva azért, mert a középosztály önzésén nem tudott áttörni a szolidaritás. A szegényebb rétegek millióit pedig a válság következményei és elégtelen kezelése, majd Temer megszorításai hajtották a szélsőjobboldali „erős ember” karjaiba, bár ezek csak az utolsó cseppek jelentették a pohárban. A szegényebb szavazóknak a Munkáspárttal szembeni alternatíva-keresésében közrejátszott a szegénység és a jövedelmi különbségek elleni politikák félutassága, a háborítatlanul tovább élő korrupció az elit köreibben, miközben a nagyarányú utcai bűnözés legjobban éppen a favallák lakóinak amúgy is nehéz életét keseríti meg.

A 2002-ben indult Lula-féle enyhe baloldali fordulatot tehát annál is könnyebben váltotta fel 16 év múltán a jobbra át, hogy a brazil Munkáspárt társa-

dalmi reformjai nem kínáltak alternatívát a tőkefehalmozással szemben. Sőt, nem hogy a munkázssákmányolásának, de még csak az égbe kiált korrupciónak és a magas gyilkossági arálynak ser tudtak véget vetni, mindössze a perifériás kapitalizmus némi kozmetikázására futotta erejükből – é még ez is több volt, mint amit a tőkemegtérülés köv telménye hosszabb távon megengedhet.

Persze e vonatkozásban sem brazil sajátosságról van szó. Latin-Amerikában az 1990-es években indul baloldali hullám („Pink Tide”) a 2010-es évekre kifu ladt, s Hugo Chavez venezuelai elnök 2013-as halálával végképp dinamikáját veszítette. De a baloldali hanyatlása és a szélsőjobb előretörése még csak nem is latin-amerikai, hanem globális jelenség. A szélső jobboldali ideológia és intézményrendszer – a külön böző formában és erővel jelentkező fasizmus – a tőkerendszer brutális eszközökkel való fenntartását szolgálja. Szerepvállalását a kapitalizmusban – a centrumban és a periférián egyaránt – a tőke korlátlan uralmát hozó neoliberalizmusnak a *munkát terhelő* következményei szükségessé, a munkásosztály szerve zetlensége pedig lehetővé teszi:

- 1) a munkásosztály jelentős részének „relatív” elszegényedése, helyzetének bizonytalanná válása (prekariátus, migráció), beleértve a középosztály fenyegetettségérzetének (lecsúszástól való félelméne k) erősödését;
- 2) a tőkés kizsákmányolást szolgáló képvisleti demokrácia intézményeinek elhíttelenedése és kiüresedése, amelyet a szociáldemokráciának a tőke szolgálatába állása alapozott meg már az 1980-as évektől;
- 3) a munkásosztály erősödő, de legalábbis hullámokban fel-fel szökő elégedetlensége és ellenállása,

illetve az, hogy az ellenállás valószínűsége a problémák megold(hat)atlansága miatt növekszik, célszerűvé teszi a tőke oldaláról idejekorán (megelőző jelleggel) bevetni az elnyomó eszközöket;

4) különösen, hogy a piaci verseny szabadjára engedésével az elmúlt évtizedekben a tőkés csoportok közti harc kiéleződött, s ebben a harcban az állam az egyik leghatékonyabb fegyver. A kisebb („nemzeti”) tőkéeknek a profit- és járadékszerzésért vívott harca az államgépezet megragadását, kisajátítását igényli, s vele a még megmaradt társadalmi ellenőrzés teljes megszüntetését. Ehhez, illetve a munkásosztály megszédítéséhez jól bevált történelmi eszköz a nacionalizmusba ágyazott idegengyűlölet, a legelesettebbek hibáztatása és általában az „oszd meg és uralkodj!” politikája.

5) Végül, mindez nem lenne lehetséges, ha nincs a kelet-európai rendszerváltás, a rendszeralternatíva bukása, és vele a marxista gyökerű, radikális, a kapitalizmus meghaladásának szükségszerűségét hirdető társadalomkritikai elméletek, gyakorlatok, mozgalmak és pártok diszkreditálódása és a politikai-ideológiai térből való sikeres száműzése.

A tőkét agresszívan kiszolgáló autoriter, szélsőjobboldali pártok és kormányok felemelkedése a centrumban és annak integrált perifériáin már jónehány éve megkezdődött, e folyamat része a latin-amerikai „Pink Tide” hanyatlása is. Az autoriter, szélsőjobboldali megoldásokat a tőke pozícióinak védelme teszi szükségessé. Ám az osztályharc dinamikájának erősödése előre vetít egy újabb, ezúttal talán még radikálisabb baloldali fordulatot...

6.4 A brazil példa általánosítható tanulságai

Brazília pályáját a kapitalista világrendszer összefüggéseibe ágyazva igyekeztünk láttatni. A világgazdasági aktuális helyzete tükrében bemutattuk az elmúlt évtizedek növekedési, utolérési periódusait és ezekhez társuló gazdaságpolitikai kurzusokat, amelyek váltakozását a világgazdaság nagy ciklusainak váltakozása kényszerítette ki. Felhívtuk a figyelmet, hogy a tőkés gazdaság pályáját és ciklusait a *tőkeértesülés* trendjei és ciklusai határozzák meg, s ezek befolyásolják Brazília fejlődését és kormányai politikáját is. A *tőkeértékesülést* az 1980-es évek óta transznacionális vállalatok értékláncaiban zajló folyamatok irányítják, a világgazdasági ciklusok tehát *globális tőkeértékesülési ciklusok* ritmusa szerint alakulnak. Ennek hatásai alól egy ország csak annyiban mentesülhet, amennyiben elvágja a globális tőkegazdasághoz fűződő szálakat. A teljes mentesülés csak teljes autarkia esetén lehetséges, ami nehéz de nem lehetetlen opció (lásd pl. Észak-Korea kvázi teljes kényszerszertartás, mégis sok tekintetben sikeres gazdasági fejlődését). A globális tőkerendszer ágyazottság esetén a kormányok gazdaságpolitikájának a globális tőkeciklusok adnak keretet, ezek jelölhetik ki cselekvési lehetőségeiket és sikereik korlátait.

A globális tőkeértékesülési ciklus intenzív szakasza a centrumban zajlik, extenzív (expanzív) szakasza a perifériákon, ami a hullámokban előre haladó fejlődés ellenére állandósítja a perifériák technológiai lemaradását, s a ciklikusan megugró bérnövekedéssel időről időre elkoptatja versenyképességüket.

Mint a brazil példa is illusztrálja, a liberális („exportvezérelt”) és az államnak nagyobb szerepe

engedő („belpiac-orientált”) gazdaságpolitikai kurzusok a ciklusok végén, a felhalmozott és egymást erősítő (külső, belső) egyensúlytalanságok orvoslásának igényével lépnek fel, de végül ugyanazt az utat járják be, mint elődeik. A kulcskérdés a *perifériák tőkéjének gyenge profittermelő és felhalmozó képessége*, ami részben állandósult *technológiai* lépéshátrányukból, részben nemzeti munkájuk és profitjuk piaci mechanizmusokon keresztül történő *lecsapolásából* adódik (a centrum által alkalmazott katonai-politikai nyomásgyakorlást itt most nem tárgyalva). Mindezt a globális tőkerendszerben elfoglalt helyük magyarázza, ami tehát a fejlett országokhoz való felzárkózás *rendszerszintű* akadálya.

Brazília sikeres felzárkózási periódust élt meg a második világháború utáni importhelyettesítés idején, az 1990-es években és a Lula-időszakban is. Az elsőnek az 1970-es évek olajárrobbanásában jelentkező válság vetett véget, és az állam szerepének viszszaeszesorulásával, „nyitással”, az export arányának növekedésével járt. A második (1991–96), amelyben egyébként az export aránya a korábbiakhoz képest mérséklődött, az információtechnológiai alapú felindulás kifulladásával (2000–2001) ért véget. A váltást itt az állam szerepének újbóli felértékelődése jelentette, eleinte a szociális szférában (2002–2006), az időszak második felében (2007-től) pedig már a gazdaságban is. Ezt a kurzust mégsem a „szociális túlköltekezés” vitte válságba. A 2008-as globális pénzügyi krízis után, majd a nyersanyagpiaci ciklus 2011-től datálódó lecsengése idején a brazil állam növekvő összegű beruházásokkal igyekezett táplálni a növekedést, s ebben a politikában nemigen lehet kivetnivalót találni. A nyersanyagpiaci árak mély-

pontján, a világkereskedelem 2015–2016-os visszaesekor előállt válsághelyzet azonban alkalmat adott kormányzati politika hibáztatására, és ismételten a neoliberais fordulatra, amellyel a munka javára elvándorló elosztást a költségvetési szigor ürügyén korrigálni lehetett.

A brazil példa legfontosabb tanulságai tehát következők. 1) A hierarchikus világrendszer globális tőkeértékesülési ciklusai kijelölik az egyes nemzeti gazdaságok helyét, korlátok közé szorítják fejlődésüket és kormányaik cselekvési lehetőségeit. A tőkeértékesülés újratermeli a gazdasági-társadalmi egyensúlytalanságokat, mind az országokon belül, mind azok között, és időről időre válságba jut, így az állami beleszólás (protekciónizmus, belpiaci orientáció, államosítás, olcsó hitel stb. formájában) időről időre szükségessé válik. 3) Az állami beavatkozás azonban csak addig kedvező a tőkeértékesülés számára, amíg a veszteséget társadalmasítja (pl. bantmentés, költségvetési megszorítások), de amint a munka javára korrigálja az elosztást, terhessé válik a tőkének. 4) A profitabilitás ellen ható gazdaságpolitika hosszabb távon nem tartható fenn, a (fél)perifériákon különösen nem, lévén azok számára az élethárítás (termelés-kiteleptítés alacsonyabb bérű országokban) lehetősége nem, vagy jóval kevésbé adott, mint a centrumtőke számára. 5) A profitért folyó piaci konkurenciaharc a kizsákmányolási ráta növekedésének kényszerén keresztül óhatatlanul az osztályharc kiéleződéséhez vezet. Az ennek következtében váltakozó (gazdaság-)politikai ciklusok lassíthatják a kifejtet, de ki nem küszöbölhetik a kapitalizmus leváltásának szükségességét.

7 Aktuális-e Marx?

A Kedves Olvasót az elmondottak segítségével remélhetőleg sikerült meggyőzni arról, hogy Marx életművének aktualitása jottányit sem fakult meg az elmúlt másfél évszázad során. Hogy Marx nem „kitalált” valamit, hanem tudományos pontossággal, éles logikával, a társadalmi gyakorlatból merített tapasztalat és az abból leszűrhető általánosítás alapján *leírta* általában az emberi társadalom és különösen a kapitalista társadalom lényegi mozgatórugóit és mechanizmusait.

Az emberi társadalom történetiségének, a konkrét formáktól független általános (lényegi) vonásainak, és ez utóbbiaknak a különös formákban megszüntetve-megőrzött jelenlétének megragadása nélkül ma sem megyünk messzire egyetlen ország, régió eseményeinek elemzésekor sem – mint azt Brazília példáján remélhetőleg sikerült bemutatnunk. Tagadhatatlanul érdekes és nemegyszer meggyőzőnek is tűnik, amikor elemzők a médiában vagy különböző fórumokon egy-egy politikus személyiségét boncolgatják, tetteit, mondásait, „érdekeit” latolgatják, amikor eltérő kultúrák, szokások és vallások ütközéséről lamentálnak, vagy éppen a bankárok felelőtlenségét és a tőkések kapzsiságát jelölik meg a piac hektikus rángatózásainak okaként. Ám még ha tartalmaznak is igazságot az ilyen eszmefuttatások, végső soron csak a felszínt kapargatják, hiszen olyan ténye-

zőket jelölnek meg okként, amelyek maguk is okzatok. Az egyes, konkrét ember személyisége és népcsoportok szokásai maguk is az ő mindenoldalú időben és térben létező és alakuló (dialektikus) kapcsolatainknak a termékei: *társadalmi termékek*. De ha beszéljen helyettem ismét Marx, aki pontosan elhelyezte az emberi cselekvés szabadságát az azt körülvevő társadalmi térben:

[A]z egyes nemzedékek egymásutánja [...] egyfelől ráhagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel (Marx – Engels 1960 [1845–1846], 37.)

[A] körülmények éppannyira alkotják az embereket, mint az emberek a körülményeket. (Uo. 41.)

Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között (Marx 1962 [1852], 105.)

[A] jogi viszonyok, valamint az államformák nem élethetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellemi ügynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel [...] „polgári társadalom” néven foglalja össze [...]. Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét.

azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, s amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, *társadalmi létük* az, amely tudatukat meghatározza. (Marx 1965 [1859], 6.)

A kapitalizmusban pedig ez az anyagi lét az értéktermelésnek van alávetve: a termelés célja a szükségletek helyett a profit. Ez az az alapzat, amelyre az egész tőkerendszer épül. Ennek következményei ma talán még tisztábban látszanak, mint Marx idején: a korábbi nemzedékek számára csak sci-fi-ből ismert technológiai megoldások valóra válása ellenére, a szegénység, kirekesztettség és kiszolgáltatottság régi és új formái még mindig élnek, az emberi beavatkozás nyomán a természet ezer sebből vérzik, a globális klímaváltozás következményeire való felkészülésre nincs globális stratégia, és a súlyos problémák közepe a tőkerendszer nem önmaga korlátozását, hanem a népek elnyomását „választja” (hisz más nem tehet) autokratikus és fasiszta rendszerek hatalomra segítségével és hatalomban tartásával. Úgy látszik, a tőkerendszer semmiféle ráolvasással nem szelídíthető meg. Ha pedig így van, akkor a Marx által kínált megoldás – a kisajátítók kisajátítása – sem veszített időszerűségéből. Hogy ez meredek, azzal Marx is tisztában volt, mint ahogy általában eredményeinek a fennállóra nézve megsemmisítő voltával is. Ezért figyelmeztetett már „Zur Kritik”-hez 1859-ben írt előszavában (Marx 1965, 8), az általa oly nagyon kedvelt Dantét segítségül hívva:

[N]ézeteim – bárhogyan ítélik is meg azokat, és akármennyire nem egyeznek is azok az uralkodó osztályok érdekeiből fakadó előítéleteivel – lelkiismeretes és szorgalmas kutatóm eredményei. De a tudomány bejáratánál éppúgy, mint a pokol bejáratánál, ezt a követelést kell támasztanunk:

„Qui si conven lasciare ogni sospetto,
Ogni viltà conven che qui sia morta.”

Itt el kell hagynod minden törpe gondot,
S mint holtra nézned minden gyávaságra.

Epilógus

E sorok írásakor már ötödik hete zajlanak Franciaországban a zavargások a lakosságot sújtó megszorítások ellen. Brüsszelben erőszakba torkolló demonstrációk folynak a migráció kérdésében, pro és kontra, Athénban pedig bomba robbant egy televízió épületében.

Időközben Magyarország a parlament törvénybe iktatta a már korábban megengedett évi 250 óra túlmunka mellé a további 150 plusz munkaóra lehetőségét, a bér munkás és alkalmazója közti szerződés alapján, ami – a kormány egyéb lépéseivel együtt – itt is ismétlődő utcai demonstrációkat váltott ki.

A túlóra lehetőségét kitágító törvényt a köznyelv „rabszolgatörvénynek” nevezte el, ami igaz abban a marxi értelemben, hogy ha a bér munkás dolgozik, azt csak úgy teheti meg, ha idejének egy részében ingyen dolgozik munkáltatójának, és ha többet dolgozik neki, akkor bizony több ingyenmunkát ajánlunk neki.

De ez a fejlemény csak logikus következménye a globalizációval és a kelet-európai rendszeralternatíva bukásával korlátlanra vált tőke logika működésének. A szakszervezetek a hatnapos munkahét el- (vissza-) jövetelével „riogatnak”, s úgy tesznek, mintha – már évtizedek óta – nem heti 48 óra lenne a törvényes munkaidő Magyarországon. A tüntetéseken az Európai Unió zászlaját (is) lobogtatják, tudomást sem véve arról, hogy a magyar kormány e lépése egyáltalán nem ütközik az Európai Unió politikájával, amit a 2003-ban – tehát még taggá válásunk előtt – megszületett (2003/88/EK jelű) munkaidő-direktíva rögzít.

Ez a direktíva úgy jár el az európai munkásosztály mint az okos lány Mátyás királlyal, amikor visz neki ajándékot, meg nem is. Ugyanis, bár a 6. cikkelyben kimondja, hogy „hétnapos időtartamokból az átlagos munkaidő, a túlórát is beleértve, ne halad meg a 48 órát”, a 22. cikkelyben siet leszögezni, hogy „A tagállamnak lehetősége van arra, hogy ne alkalmazza a 6. cikkelyt” (EK 2003, 383, 387). És valóban az Unió tagállamainak kétharmada kisebb-nagyobb mértékben – és különböző munkavállalói körben megengedi a heti 48 óránál több munkát, mint ahol Magyarországon is megengedték már 2003-ban az egészségügyi dolgozók esetében (Eurofound 2015).

Az Európai Unió keleti és déli periferiái általában többet dolgoznak, mint a fejlett tagországok, bár utóbbiakban sem ismeretlen a túlmunka. Egy felmérés szerint például a németek 2014-ben átlagosan heti 2,8 óra túlmunkát végeztek, aminek a felét nem fizették ki nekik a munkáltatóik (The Local 2015). A britek heti átlagban még ennél is többet, 8,4 túlórát dolgoznak (évente több mint 500-at), és ennek 65 százalékát ingyen (Munbodh 2017). De Európán kívül sem jobb a helyzet: az USA-ban Obama elnök 2009-től kibővítette azoknak az alacsony keresetű dolgozóknak a körét, akik korlátlan (!) mennyiségű túlórát vállalhatnak – természetesen pusztán jószándékuk hadd keressenek a szegények többet (Kasperkevics 2015). Persze ezeknek a munkáknak a nagy része főleg a centrumországokban, a periferiákról, így többek között Magyarországról érkező bevándorlók végzik. És mindez annak ellenére történik, hogy munkanap meghosszabbítása (az abszolút értéktől függetlenül) nem tesz jót a termelékenységnek, nem csak a munkaerő túlhasználása miatt, hanem azé

sem, mert – mint azt már Marx megmondta a tízórás törvénnyel kapcsolatban – nem ösztönzi a tőkést a technológia fejlesztésére (a relatív értéktöbblet termelésre). A tőkésnek azonban – ahogy fentebb kifejtettük – nem is ez a célja, hanem a profit.

A dolgozók túlmunkára való hajlamát, a munkáltatói kényszeren (az elbocsátástól való félelmen) kívül, természetesen elsősorban alacsony keresetük indokolja, ami miatt az adott területeken a munkára jelentkező is kevesebb. Ha kormányok a törvényekkel nem játszanának a tőke kezére, akkor az érintett foglalkozásokban magasabbak lennének a bérek, nagyobb lenne a jelentkezők száma és nem lenne igény túlmunkára sem a munkaadó, sem a munkavállaló részéről. De közvetve vagy közvetlenül a kormányok a tőke kezére játszanak, például azzal is, hogy nem szednek be tőle elegendő adót ahhoz, hogy a közszolgáltatások humán- és technikai feltételeit magas – vagy legalább kellő – szinten biztosítani lehessen, viszont törvényileg garantálják számára a munkanap meghosszabbításának lehetőségét.

Mindig észben kell tartanunk tehát, hogy a kormányok egyes, mégoly „népnyúzó” intézkedései nem a „gonoszságukból” fakadnak. Ezt követeli tőlük a tőkerendszer, amelyet szolgálnak, amelyben „a munkásosztály helyzetének rosszabbodnia kell, bármilyen is a fizetése, akár magas, akár alacsony”.

Budapest, 2018. december 16.

Jegyzetek

- ¹ A továbbiakban A tőkére való hivatkozások az 1978-as magyar kiadásra (Budapest, Kossuth Könyvkiadó) vonatkoznak.
- ² Az 1–4. fejezet első, rövid változata „A marxista közgazdaságtan alapjai és relevanciája napjainkban” címmel megjelent a Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák című tanulmánykötetben (lásd Artner 2018b).
- ³ „The Major Results of this Study [...] The first is that one should be wary of any economics determinism in regard to inequalities of wealth and income. The history of the distribution of wealth has always been political, and it cannot be reduced to purely economic mechanisms” (Piketty 2014a, 20).
- ⁴ „[P]oor countries are poor because those who have power make choices that create poverty... on purpose” (Acemoglu – Robinson, 2012, 68).
- ⁵ „In the hands of the Socialists (especially Rodbertus and Marx still more so) the theory of value became a terrible weapon against the existing order. It almost rendered all other criticism of society superfluous. [...] The establishment of a new and better-founded theory of exchange value was, therefore, not only of abstract theoretical importance, but also of eminent practical and social interest [...] and the three men [...] paved the way (Wicksell 1977 [1934], 28–29).
- ⁶ Marx tanairól egy bővebb és nagyon jó összefoglaló olvasható Vigh László tollából az interneten (Vigh, s.a.) valamint egy ennél még bővebb, elmélettörténeti és aktuális világ gazdasági kérdésekkel is foglalkozó, már nehezen fellelhető egyetemi jegyzetben Szigeti Miklós szerkesztésében (Szigeti [szerk.] 1990). A Marx munkássága iránt érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlom

még Huszár (2007) cikkét, amely általában a marxi kritikai elméletet tárgyalja igen alaposan.

⁷ E módszer a tudományos megismerés és oktatás általános módszerének tekinthető. Kalmár László matematikus ugyanezt az eljárást írja le a matematika fejlődéséről, illetve tanításáról *A matematikai egzaktitás fejlődése a szemlélettől az axiomatikus módszerig* c. írásában (Kalmár 1986, 37–61).

⁸ A konkrétan megbúvó és azt irányító általánost plasztikusan fejezi ki Szigeti (2017, 19): sokan „[s]zem elől tévesztik, nem tudják, hogy az ok-okozat végtelen gazdagsága nem azonos a valóság mélyebben fekvő strukturális meghatározottságát jelenő alap-következmény ontológiai viszonyával, amely sokkal átfogóbb, mint az oksági viszonyok [...] Az egyediség szintjén a történekek végtelenek és irreverzibilisek, ebben és előlött azonban van ismétlődés, általánosság. Fán nem nő egyformán két levél, de ettől minden egyes levél valamilyenfajta fának a levele” és – tehetjük hozzá – keletkezik és pusztul fajtájának általános szabályai szerint.

⁹ Karl Popper (1989) szerint a történelemnek nincs célja (ezt Marx sem állította soha), és minden tudományos rendszer annyit ér, amennyiben empirikusan „falszifikálható” vagyis cáfolható (pontosabban lehetségesnek kell lenni, hogy a tapasztalat megcáfolja), ami csak nyakatekert megfogalmazása az empirikus igazolhatóságnak.

¹⁰ „There are basically two ways to become rich: either through one’s own work, or through inheritance” írja Piketty (2014a, 1).

¹¹ „Marx totally neglected the possibility of durable technological progress and steadily increasing productivity, which is a force that can to some extent serve as a counterweight to the process of accumulation and concentration of private capital” (Piketty 2014a, 10).

¹² „Marx’s theory implicitly relies on a strict assumption of zero productivity growth over the long run” (Piketty 2014a, 27).

¹³ Marx és Engels *A német ideológiában* fejti ki, hogy e kor ideológiája mindig az uralkodó osztály ideológiája. Ezzel a kérdéssel ebben az írásban részletesebben nem foglalkozunk.

¹⁴ Neither in employment nor in education and training.

¹⁵ Dzsagganáth (Juggernaut): „a világ ura”, Visnu hín isten egyik neve. A Visnu tiszteletére rendezett ünnepeken a fanatikus hívők tömegesen vetették magukat a Visnu képmását hordozó szekér kerekei alá. Vajon túlzásnak tartanánk-e ma, ha valaki ezzel a hasonlattal írná le a gyermekpornót vagy akárcsak az okostelefon keresztül a Facebook rabjává vált tinédzsereket?

¹⁶ Mint az ábrából is látszik, az USA esetében a legkisebb a bérarány csökkenése, és az is inkább csak a 2000-évekre koncentrálódik. Kliman (2013 és 2015) számításai szerint, 1972-től egészen 2008-ig nem mutatható ki tényleges csökkenés az amerikai bérarányban, az annak tudható be, hogy a munkásosztályon belül jelentős differenciálódás ment végbe: míg az alacsonyabb kvalifikáltak reálbére stagnált vagy csökkent, addig képzettebbek bérei jelentősebben nőttek, s a két mozgás kioltotta egymást. Ennek a tekintetben van jelentősége, hogy kihúzza a talajt azok alól a válság magyarázatok alól, amelyek az alacsony béreket okolják a válságokért. Az USA viszonylag stabil béraránya nyilvánvaló összefüggésben van az amerikai TNC-k nemzetközi tevékenységével, amit viszont Kliman nem vizsgál. Akárhogyan is van, a legtöbb országban a bérarány csökkenő és az utóbbi évtizedben biztosan csökkent az USA-ban is.

¹⁷ Az „ipar 4.0” a legújabb technológiákra utaló szlogen. Azt hivatott jelképezni, hogy a fonógép és gőzgép felfedezésével jellemezhető XVIII. századi, az elektromosság és az összeszerelő szalag elterjedését hozó XX. század eleji és a modern információs technológiák megalapozó mikrochip köré épülő harmadik ipari

forradalom után a korunkban felgyorsuló robotizáció a negyedik ipari forradalomnak nevezhető.

- ¹⁸ Amikor a gabonaárak a magasba szálltak és éhínség fenyegetett, a dél-angliai kisváros, Speenhamland előljárói a Pelikán nevezetű fogóban 1795-ben elhatározták, hogy minden dolgozó bérét kiegészítik arra a minimális szintre, amely biztosítja megélhetésüket, beleértve a családjukat is. Ez volt tehát az első, feltételhez – munkához – kötött garantált minimumjövedelem. A rendszer egész Dél-Angliában elterjedt, és a bérek mélyrepülését eredményezte.

- ¹⁹ Population by sex, age, citizenship and labour status (1000) [lfsa.pganws].

- ²⁰ Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Németország, Svédország.

- ²¹ Eurostat online database, Precarious employment by sex, age and activity (lfsa.qoe.4ax1r) és (lfsa.qoe.4ax1r2).

- ²² A rájuk vonatkozó adatok forrása: Eurostat online database, Involuntary part-time employment as percentage of the total part-time employment, by sex and age (%) (lfsa.eppgai).

- ²³ Saját számítások az Eurostat online database temporary employees by sex, age and educational attainment level (1 000) (lfsa.etgaed) és Employment by sex, age and citizenship (1 000) (lfsa.egan) alapján.

- ²⁴ Ciprus, Görögország, Írország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország.

- ²⁵ <https://statistik.arbeitsagentur.de/Navigation/Statistik/Statistik-nach-Themen/Beschaeftigung/Beschaeftigung-Nav.html>

- ²⁶ Eurostat online database, Employed persons having a second job by sex and educational attainment level (1 000) (lfsa.ezged).

- ²⁷ Eurostat online database, Self-employment by sex, age and educational attainment level (1 000) (lfsa.esgaed).

- ²⁸ Eurostat online database, Average number of usual weekly hours of work in main job, by sex, profession status, full-time/part-time and economic activity 1995-2008, and from 2008 onwards, (lfsa.ewhuna) and (lfsa.ewhun2).

- ²⁹ Eurostat online database, Work on weekends by sex, age, professional status and occupation (lfsa.qoe.3b).

- ³⁰ Eurostat online database, Persons reporting exposure to risk factors that can adversely affect mental well-being by sex, age and educational attainment level (hsw.expr).

- ³¹ A módszertanról ld.: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Self-reported_work-related_health_problems_and_risk_factors_-_key_statistics&redirect=no

- ³² Eurostat online database, Persons reporting exposure to risk factors that can adversely affect physical health by sex, age and size of enterprise (hsw.expr10).

- ³³ A brazil esettanulmány teljes változata a *Statistik Szemle* 2019. januári számában olvasható (lásd Artn 2019).

- ³⁴ 2006 után Brazília részesedése a világ működőtőke-importációjából növekedésnek indult. 2010-re az USA és Kína után Brazília lett a 3. az FDI-t fogadó országok sorában. 2010–11-ben a világ összes működőtőke-beáramlása: több mint 6 százalékat élvezte, ebben a két évben rend 83,7 és 96,2 milliárd dollárnyi külföldi beruházás adott otthont (UNCTADStat Data Center).

- ³⁵ A részvételi demokrácia braziliai kezdeményei jóval előbbre nyúlnak vissza. A délen fekvő Porto Alegrebe például már 1989-ben bevezették a részvételi költségvetést, vagyis azt, hogy az önkormányzati kiadások egy kisebb hányadáról közvetlenül a lakosok döntenek. Ezért 2001-ben Porto Alegre adott otthont az első majd utána még számos – Szociális Világfórum találkozóknak.

- ³⁶ Lulát azzal vádolják, hogy tengerparti háza drága pénzen történő felújításáért cserébe az állami olajvállalattal, a Petrobrasszal kötött szerződést. Előbb 10, majd 12 évi börtönre ítélték, és be is kellett vonulnia (Cowie 2018).

Hivatkozások

- Acemoğlu, D. – Robinson, J. A. 2013: *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. Budapest, HVG Kiadói Rt.
- Acemoğlu, D. – Robinson, J. A. 2012: *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York, Crown Publishers.
- Amnesty International 2017: Time to recharge. Corporate action and inaction to tackle abuses in the cobalt supply chain. Amnesty International, London. <https://www.amnesty.org/download/Documents/AFR6273952017ENGLISH.PDF> Letöltve: 2017. december 29.
- Artner Annamária 2003: Válság és globalizáció. *Ezredvég* 13(2), 65–70.
- Artner Annamária 2014: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Artner Annamária 2017: A szervezett kapitalizmus kettős válsága. In: Takács P (szerk.): *Unitas Multiplex*. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára. Budapest–Győr, Gondolat Kiadó – Sze DFK, 36–45.
- Artner Annamária 2018a: Aggasztó tendenciák az Európai Unió munkaerőpiacán. *Statistikai Szemle* 96(4), 341–371.
- Artner Annamária 2018b: A marxista közgazdaságtan alapjai és relevanciája napjainkban. In: Antal A. – Földes Gy. – Kiss V. (szerk.) *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág Kiadó, 143–159.
- Artner Annamária 2019: Brazília korunk világrendszerében. *Statistikai Szemle* 97(1) (megjelenés alatt).

- Blitz, R. 2016: UK to have 1m agency workers by 2020. *Financial Times*, 5 December 2016, <https://www.ft.com/content/ff371b92-ba32-11e6-8b45-b8b81dd5d0f1> Letöltve: 2017. július 25.
- Brueck, H. 2018: This is what your smartphone is doing to your brain – and it isn't good. *Business Insider*, March 12, <https://www.businessinsider.com.au/what-your-smartphone-is-doing-to-your-brain-and-it-isnt-good-2018-3> Letöltve: 2018. június 15.
- Bunge, M. 2000: Systemism: The Alternative to Individualism and Holism. *Journal of Socio-Economics*, 29, 147–161.
- Cardoso, E. – Teles, V. K. 2010: A brief history of Brazilian economic growth. *Escola de Economia de São Paulo, Textos para Discussão* 241, Janeiro. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.823.2293&rep=rep1&context=pdf>
- Carone, G., Eckefeldt, P., Giamboni, L., Laine, V., and Sumner, S.P. 2016: Pension Reforms in the EU since the Early 2000's: Achievements and Challenges Ahead. European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs. *European Economic Discussion Paper* 042, December 2016
- Cascais, A. 2017: Child labor still rife in Democratic Republic of Congo. *Dw.com*, 11. 06. 2017. <http://www.dw.com/en/child-labor-still-rife-in-democratic-republic-of-congo/a-39194724> Letöltve: 2018. február 5.
- CC 2014: Stitched Up: Poverty wages for garment workers in Eastern Europe and Turkey. Report 2014. Clean Clothes Campaign. <https://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2842&context=globaldocs>. Letöltve: 2017. december 27.
- Costa, S. 2018: Entangled Inequalities, State, and Social Policies in Contemporary Brazil. In: Margit Ystanes and Iselin Åsedotter Strønen (Eds): *The Social Life of Economic Inequalities in Contemporary Latin America*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 59–80.

- Cowie, S. 2018: Brazil's Lula ordered to surrender after court backs jailing. *The Guardian*, 6 April. <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/05/brazil-former-president-lula-jail-corruption-supreme-court-ruling> Letöltve: 2018. május 1.
- Djankov, S. – Glaeser, E.L. – La Porta, R. – Lopez-de-Silanes, F. – Shleifer, A. 2003: The New Comparative Economics. *Journal of Comparative Economics* 31 [4], 595–619.
- Dubois, H. 2016: The changing meaning of 'working age'. 16/03/2016. European Commission, Employment, Social Affairs & Inclusion. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1196&newsId=2500&furtherNews=yes> Letöltve: 2018. január 10.
- Duell, N. 2004: Defining and assessing precarious employment in Europe: a review of main studies and surveys. Economix, Research & Consulting. Munich, December. <http://www.economix.org/pdf/ECONOMIXanalysis-precarious-employment-Europe.pdf> Letöltve: 2017. december 27.
- EC 2016: Employment and Social Developments in Europe 2015. Chapter 2.2. Mobility and Migration. Commission Staff Working Document. European Commission, Brussels, 21.1.2016, SWD(2016) 7 final, PART 6/10.
- EK 2003: Az Európai Parlament és a Tanács 2003/88/EK Irányelve (2003. november 4.) a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0088&from=EN> Letöltve: 2018. december 15.
- Engels, F.: 1974 [1876–1878]: *Anti-Dühring*. Budapest, Kosuth Könyvkiadó.
- EU 2016: Urban Europe. Statistics on cities, towns and suburbs. 2016 Edition. Luxembourg: Publications office of the European Union <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7596823/KS-01-16-691-EN-N.pdf/oabf140c-ccc7-4a7f-b236-682effcde1of> Letöltve: 2017. december 27.
- Eurofound 2015: Opting out of the European Working Time Directive, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- European Parliament 2016: Precarious Employment in Europe: Patterns, Trends and Policy Strategies. A study prepared by the Policy Department A at request of the Employment and Social Affairs Committee. P/A/EMPL/2014-14.
- Farkas Péter 2011: A világrendszer-elmélet forrásairól. *Eszmélet*, 92. sz. (2011. tél) 5–14.
- Farkas Péter 2018: Marx és a globalizáció. *Ezredég*, 28(3) 125–133.
- Fernández, F.R. – Ebenau, M. – Bazzar, A. 2017: Rethinking Varieties of Capitalism from the Latin American Periphery. *Review of Radical Political Economics*, Online first, 1–17 DOI: 10.1177/0486613417690139
- Fisher, M. 2017: Nem jó semmire. *Transindex*, 2017. július 25. <http://welemany.transindex.ro/?cikk=26738>
- Fisher, M. – Borbély A. 2017: Mark Fisher: Reflexív impotencia, immobilizáció és liberális kommunizmus A szem, 2017. július 25. <http://aszem.info/2017/07/mark-fisher-reflexiv-impotencia-immobilizacio-es-liberalis-kommunizmus/> Letöltve: 2018. május 22.
- Gailbraith, J. K. 2014: Kapital for the Twenty-First Century? *Dissent Magazine* 2014 Spring. <https://www.dissentmagazine.org/article/kapital-for-the-twenty-first-century> Letöltve: 2017. november 27.
- Gerőcs, T. – Pinkasz, A. 2017: Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In: Manuela, Boatcă Andrea, Komlosy, Hans-Heinrich, Nolte (Eds.) *Global Inequalities in World-Systems Perspective: Theoretical Debates and Methodological Innovations*. New York Routledge Publishing. 131–153.
- Gilpin, R. 2004: *Nemzetközi politikai gazdaságtan*. Budapest BUCIPE.
- Gitta, A. 2018: Uganda: Child labor continues despite new anti-exploitation laws. *Dw.com*, 08.02.2018, <http://>

- www.dw.com/en/uganda-child-labor-continues-despite-new-anti-exploitation-laws/a-42500637 Letöltve: 2018. október 5.
- Grassmann, T. 2014: Marx és egyéb négybetűs szavak. *Eszmélet* 104. sz. (2014. tél), 194–199.
- Guerriero, M. 2012: The Labour Share of Income around the World. Evidence from a Panel Dataset. Paper prepared for the 4th Economic Development International Conference of GREThA/GRES „Inequalities and Development: new challenges, new measurements?” University of Bordeaux, France, June 13–15.
- Hall, P. A. – Soskice, D. (szerk.) 2001: *Variations of Capitalism and institutional Complementarities of Comparative advantage*. Oxford, Oxford University Press.
- Hild Márta 1997: A marxi elmélet újrafelfedezésének története. *Eszmélet*, 34. sz. (1997. nyár), 123–145.
- Huszár Ákos 2007: Kritikai elmélet és Marx. *Replika* 58, 145–168.
- ILO 2014: World of Work Report. Geneva: International Labour Office.
- ILO 2016a: Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects. International Labour Office – Geneva: ILO. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/--publ/documents/publication/wcms_534326.pdf Letöltve: 2017. december 27.
- ILO 2016b: Global Wage Report 2016/17: Wage inequality in the workplace. Geneva, International Labour Office.
- Inklaar, R. – de Jong, H. – Bolt, J. – van Zanden, J.L. 2018: Rebasig 'Maddison': new income comparisons and the shape of long-run economic development' GGDC Research Memorandum, vol. GD-174, Groningen Growth and Development Center, Groningen. <https://www.rug.nl/ggdc/html/publications/memorandum/gdr174.pdf> Letöltve: 2018. augusztus 8.
- Kalmár László 1986: *Integrállevél. Matematikai írások*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

- Kasperkevic, J. 2015: Working overtime hours across the world: how does the US compare? *The Guardian*, 30. <https://www.theguardian.com/money/2015/jun/30/overtime-pay-obama-us-china-canada-uk> Letöltve: 2018. december 15.
- KBS 2017: A Study on the Prevalence of Zero Hours Contracts among Irish Employers and their Impact on Employees, 2015. Kemmy Business School, University of Limerick, Ireland.
- Kliman, A. 2013: More Misused Wage Data from “Monthly Review”: The Overaccumulation of a Surplus of Error Marxist Humanist Initiative April 17, <http://www.marxisthumanistinitiative.org/economic-crisis/more-misused-wage-data-from-monthly-review-the-overaccumulation-of-a-surplus-of-errors.html> Letöltve: 2018. december 27.
- Kliman, A. 2015: Income inequality, managers' compensation and the falling rate of profit: Reconciling the evidence. *Capital & Class* Vol. 39(2) 287–320.
- Maddison Project 2018: Maddison Project Database version 2018. <https://www.rug.nl/ggdc/historic-development/maddison/releases/maddison-project-data-base-2018>. Letöltve: 2018. július 16.
- Mandel, E. 1990: *Karl Marx*. Originally published in John Eatwell, Murray Milgate & Peter Newman (eds.), *Marxian economics*, London 1990, p.1–38. Marxists' Internet Archive: <https://www.marxists.org/archive/mandel/19xx/marx/index.htm>. Letöltve: 2017. december 27.
- Marx, K. – Engels, F. 1956: *Levelek a tőkérről*. Budapest, Szikla Könyvkiadó.
- Marx, K. – Engels, F. 1960 [1845–1846]: *A német ideológiai MEM 3*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. – Engels, F. 1976: *Levelek a történelmi materializmusról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. 1957 [1843]: *Levelek a „Deutsch-Französische Jahrbücher”-ből*. MEM I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

- Marx, K. 1959 [1848]: *Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről*. MEM 4, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. 1962 [1847]: *Bérmunka és tőke*. MEM 6, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. 1962 [1852]: *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája*. MEM 8, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. 1965 [1859]: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. MEM 13, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. 1969 [1875]: *A gothai program kritikája*, MEM 19, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. 1978: *A tőke I., II., III.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Mateo, J. P. 2018: The Accumulation of Capital and Economic Growth in Brazil: A Long-Term Perspective (1950–2008). *Review of Radical Political Economics*. 1–22. Online first, DOI: 10.1177/0486613417696530
- Muhereza, R. 2017: Wolfram mining spurs growth in Rubanda. *Daily Monitor*, August 3. <http://www.monitor.co.ug/News/National/Wolfram-mining-spurs-growth-in-Rubanda/688334-4042710-plmqhez/index.html> Letöltve: 2018. július 20.
- Munbodh, E. 2017: Unpaid overtime hits record high: Brits are now working a whole extra DAY a week for free – your pay rights explained. *Mirror*, 3 March. <https://www.mirror.co.uk/money/unpaid-overtime-hits-record-high-9956379> Letöltve: 2018. december 15.
- OECD 2017: Understanding the Socio-Economic Divide in Europe. Background Report. 26 January 2017. OECD, <https://www.oecd.org/els/soc/cope-divide-europe-2017-background-report.pdf>. Letöltve: 2017. december 27.
- ONS 2017: Labour Force Survey: Zero-hours contracts data tables. Office for National Statistics (ONS), United Kingdom, Online Dataset. <https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/earningsandworkinghours/datasets/zerohourssummarydatatables> Letöltve: 2018. május 1.

- Piasna, A. 2017: 'Bad jobs' recovery? European Job Quality Index 2005–2015. European Trade Union Institute, Working Paper 2017.06.
- Piketty, T. 2014a: *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Piketty, T. 2014b: „Marx? I never really managed to read – an interview with Thomas Piketty. *Newstatesman* com, 6 May, <https://www.newstatesman.com/politics/2014/05/marx-i-never-really-managed-read-it-interview-thomas-piketty>. Letöltve: 2017. december 15.
- Pogátsa Zoltán 2015: A bérszínvonal és a bérfelzárkózás meghatározói Magyarországon. Tanulmány. Friedrich Ebert Stiftung Budapest, 2015. április. <http://www.fesbp.hu/common/pdf/Pogatsa201504.pdf>
- Pogátsa Zoltán 2018: Megmarad-e a skandináv modell Svédország választ. Új egyenlőség, 2018. 06. 09. <http://ujegyenloseg.hu/megmarad-e-a-skandinav-modell-svedorszag-valaszt/> Letöltve: 2018. szeptember 28.
- Polányi Károly 2004 [1944]: *A Nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Popper, R. K. 1989: *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Roberts, M. 2014: Unpicking Piketty. *Weekly Worker* 05. 2014.
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltás*. Z-füzetek. Budapest, szerzői kiadás.
- Sőreg Krisztina 2017: Persistent Growth Slowdowns in Fast-Growing Middle-Income Economies. *Acta Oeconomica* 67(s), 97–111.
- Stockhammer, E. 2013: Why have wage shares fallen? A panel analysis of the determinants of functional income distribution. *Conditions of Work and Employment Series No. 35*, Conditions of Work and Employment Branch, International Labour Office, Geneva.
- Summa, R. – Serrano, F. 2017: Distribution and Conflict: Inflation in Brazil under Inflation Targeting, 1999–2017.

- Review of Radical Political Economics* 1–21. DOI: 10.1177/0486613417691787
- Szalavetz Andrea 2013: Régi-új világgazdasági jelenségek a globális értékláncok tükrében, *Külvgazdaság* 57 (3–4): 46–64.
- Szente-Varga Mónika 2016: Brazília az olimpia előtt. *Nemzet és Biztonság* 9(3): 111–124.
- Szigeti Miklós (szerk.) 1990: *A közgazdaságtan alapjai*. Szerzők: Szatmári László, Balta Csaba, Dr. Szigeti Miklós, Dr. Juhász János. Lektorok: Rozsnyai Ervin és Dr. Harmat Zsigmond. Budapest, Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem Kertészeti Kar.
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszer-nézőben*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Szigeti Péter 2017: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet* 115. sz. (2017. ősz), Melléklet.
- Temer, M. 2018: Remarks by President of the Republic Michel Temer at the Plenary Session of the World Economic Forum. Davos, 24 January 2018. Published by BrazilGovNews Jan 24, 2018.
- The Local 2014: Germans work most overtime in Europe. The Local, 8 September. <https://www.thelocal.de/20140908/germans-do-most-overtime-in-europe-ec> Letöltve: 2018. december 15.
- UNCTADStat Data Center. Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual. <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>. Letöltve: 2018. augusztus 28.
- Vanderbourght, Y. – Van Parijs, P. 2017: *Basic Income. A Radical Proposal for a Free Society and a Sane Economy*. Cambridge, London, Harvard University Press.
- Vigh László s.a.: Marx gazdasági tanai. http://marx.tek.bke.hu/szovegek/vigh_marx.htm. Letöltve: 2017. szeptember 28.
- Wallerstein, I. 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.

- White, C. 2014: Are “Mini-Jobs” a Responsible Substitut for Canada’s Temporary Foreign Workers? *Scotiaban Economics*, 15 August 2014. http://www.gbm.scotiaban.com/English/bns_econ/mini-jobs.pdf. 2014. augusztus 8. Letöltve: 2017. október 10.
- Wicksell, K. 1977 [1934]: *Lectures on political economy*. Fairfield: Augustus M. Kelley Publishers.

Ábrák jegyzéke

Táblázat	A nem létező transzformációs probléma	33
1. ábra	Értékeloszlás a különböző szerves összetételű piaci egységek között ...	35
2. ábra	A profitráta tendenciális süllyedésének Delfin-ábrája ...	43
3. ábra	A kapitalizmus korszakai ...	56
4. ábra	A globális tőkeciklus sémája ...	57
5. ábra	A transznacionális monopolkapitalizmus hierarchiája ...	59
6. ábra	A globális kapitalizmus működése ...	62
7. ábra	A teljes munkakompenzáció aránya a GDP-ben, 1960–2017, százalék ...	71
8. ábra	A „Pöttyös-labda-effektus”	92
9. ábra	Gazdaságpolitikai kurzusok, GDP és külkereskedelem Brazíliában, 1960–2016	106
10. ábra	Brazília GDP/fő értékének aránya az USA GDP/fő értékéhez viszonyítva: a felzárkózás szakaszai, 1850–2016, százalék	113

A kiadóról

A *Eszmélet* folyóirat 1989-es megjelenése óta vállaltan rendszerkritikai gondolkodás fóruma, mely következetesen szemben áll a kapitalizmussal, annak extrém egyenlőtlenségeivel, természet- és emberromboló jellegével, pusztító háborúival. Lapunk három évtizedes fennállása alatt min végig a „tőkén túli” világ, a humanista, öngazgató-közö ségi társadalom alternatíváját képviselte – fenntartva marxi eredetű, antikapitalista elméleti hagyományt, é természetesen folyamatosan reflektálva a gyakorlati cs lekvés lehetséges módozataira, útjaira is.

A kapitalizmus elhúzódó, strukturális válsága egyr több ember számára válik nyilvánvalóvá. A rendszer me mentéséért azonban – ahogy azt a történelmi tapasztalatc is mutatják – semmi sem túl drága: a fasizmus és a különfé tekintélyuralmi rendszerek felemelkedésének, a régi-t rasszista ideológiák kétségbeejtő terjedésének és az elny más minden eddiginél „tökéletesebb” módozatai uralomj jutásának lehetünk tanúi napjainkban. A válságnak rész a teljes gondolati kiüresedés, az alternatíva nélküliség, rendszerben való abszolút feloldódás.

Most induló zsebkönyvtár sorozatunk – amelynek els kötete Artner Annamária munkája – olvasóink és tám gatóink odaadó segítségével jöhetett létre. Célja, hogy fennálló rendszer minél teljesebb, tudományos igény megismerésén és bírálatán keresztül intellektuális münici nyújtson az egyre szélesebb körben terjedő rendszerkritikai-antikapitalista mozgalmak és az alternatív kulturál és gazdálkodási kísérletek számára.

Sorozaton kívül megjelent köteteink

Vincent Liegey, Stéphane Madelaine, Christophe Ondet,
Anne-Isabelle Veillot: *Jólét gazdasági növekedés nélkül.*
A Nemnövekedés felé. Kiáltvány a Feltétel Nélküli Alapjuttatásért (FNA), 2016.

Antikapitalista baloldal (Szerk. Krausz Tamás), 2016.

Király Jenő: *A mai film szimbolikája*, 2017.

Az *Eszmélet* kiadványait megrendelheti közvetlenül a
www.eszmelet.hu oldalról.

A negyedévente megjelenő folyóiratra előfizetni az
eszmeletelofizetes@gmail.com e-mail címen lehet.

Normál előfizetési díj 1 évre: 4500 Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja)

Támogatói előfizetési díj 1 évre: 9000 Ft

Szolidaritási (csökkentett) előfizetési díj 1 évre: 2250 Ft

Bankszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000

Támogassa a közhasznú Eszmélet Alapítvány kiadói
tevékenységét az SZJA 1%-nak felajánlásával!

Adószámunk: 18067068-2-41

Artner Annamária nagy szellemi bátorsággal, felkészülten közelít a mai kapitalizmus elemzésének témájához. Nemcsak imponáló történeti és empirikus anyagot felölelő tárgyismerettel rendelkezik korunk transznacionális kapitalizmusáról – benne kitüntetetten a bér munka világáról –, de a fejletlenebb gazdaságok felzárkózási nehézségeiről is eredeti módon értekezik. Hasonlóképpen bátran leplez le olyan világhírű(vé tett) szerzőt is, mint Piketty, aki bár jó gazdaságstatisztikus, mégsem tud különbséget tenni vagyon és tőke között, s aki képes úgy kritizálni a marxi elméletet, hogy azt saját bevallása szerint sem igazán érti. E kis könyv fő erénye mégsem polemikus oldala, hanem az, hogy a szerző nemcsak Marx aktualitását ismeri és érvényesíti, hanem szorgalmas kutatómunkával valóságos folyamatokat tár fel és magyaráz meg olvasóinak: növekedésről, válságról, ciklusokról, a technológiai fejlődés és a bér munka viszonyáról; vagy napjaink brazil gazdaságáról és társadalmáról mint a függő pályás fejlődés paradigmatis esetéről. Mégpedig meggyőzően.

Szigeti Péter

A szerzőről

Artner Annamária, a közgazdaságtudomány kandidátusa (CSc), az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézetének tudományos főmunkatársa, a Milton Friedman Egyetem habilitált főiskolai tanára

ISBN 978-615-80581-2-4

9 786158 058124 >

990 Ft